

მთავარეპისკოპოსი ანანია ჯაფარიძე

სერია: ისტორიული ბედი საქართველოს ეკლესიისაგან
განშორებული ქართველებისა

ქართლ-კახეთი ქართველთა გასომხება

- I. ქართველთა გასომხების პოლიტიკური მიზეზები
- II. თბილისი და ქვემო ქართლი მაჰმადიანთა ბატონობისას
- III. ქართველთა არმენიზაცია
- IV. გასომხებულთა გვარები

საქართველოს საპატრიარქოს მანგლის-წაღკის ეპარქია
1999

ილია მართლის თქმით, „აღდგენა ისტორიისა ერის გამოცოცხლე-
ბაა, - მერმისის გამორკვევა სიბნელისაგან“.

მთავარეპისკოპოს ანანია ჯაფარიძის მონოგრაფიების სერიაში -
„ისტორიული ბედი საქართველოს ეკლესიისაგან განშორებული
ქართველებისა“ - გადმოცემულია XVII-XIX საუკუნეებში მცხოვრებ
ქართველთა ბედი, რომელთაც დაგოვეს ეროვნული ეკლესია და უცხო
ეკლესიის მრევლად იქცნენ.

წინამდებარე ნაშრომში ისტორიულ წყაროებზე დაყრდნობით გად-
მოცემულია ოსმალთა და ირანელთა მიერ დაპყრობილ ქართლ-კახეთ-
სა და მესხეთში მცხოვრებ იმ ქართველ მართლმადიდებელთა ხვედრი,
რომელნიც თანდათანობით სომხური ეკლესიის მრევლად გადაიქცნენ
დამპყრობელთა პოლიტიკური ნების შესაბამისად. გამონოფიზიკების
შემდეგ სომხური ეკლესიის მრევლში გასულ ქართველებს თანდათანო-
ბით შეეცვალათ ეთნოფსიქოლოგია, დაკარგეს ეროვნული ცნობიერება
და დაადგნენ გასომხების ვზას. ეს პროცესი განსაკუთრებით გაღრმავ-
და ობსილისსა და ქვემო ქართლში, აგრეთვე ქართლ-კახეთის ქალა-
ქებსა და გმისპირა სოფლებში, სადაც მაჰმადიანების ბატონობა უფრო
მტკიცე იყო.

წიგნი განკუთვნილია ეკლესიისა და ერის ისტორიით დაინტერესე-
ბული მკითხველისათვის.

ანანია ჯაფარიძე, 1999

კ.კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტისა და მამოცის
სახელობის ერევნის მაგენადარანის ფონდებში დაცულია საეკლესიო-
ლოგმაგური შინაარსის ქართული ანბანით დაწერილი სომხურენოვანი
კრებულები და ქართული გრანსკრიპციით დაწერილი სომხური საეკ-
ლესიო ლიტერატურა. ი.გრიშაშვილის აზრით, XVI-XVIII საუკუნეებში
საქართველოში მცხოვრები „სომხებისათვის“ ლოცვები ქართული ასოე-
ბით იწერებოდა. ზ.ჭიჭინაძეს ერთი ასეთი ქართული ასოებით დაწერ-
ული სომხურენოვანი წიგნი „ნერსეს კათალიკოსის გალობა“ ხელთ
ქვნილია (გზამსურაძე, ქართული და სომეხი ხალხების ურთიერთობა
XIII-XVIII საუკუნეებში“ 1982 გვ. 314-316).

მკვლევართა შორის სადავოა, თუ რისთვის იწერებოდა ქართული
გრანსკრიპციით სომხურენოვანი წიგნები. სომეხ მეცნიერთა აზრით,
ისინი განკუთვნილი იყვნენ გაქართველებული სომხებისათვის. გზამსუ-
რაძისა და სხვათა აზრით კი - „სომხური სარწმუნოების მქონე ქარ-
თველებისათვის“ (იქვე, გვ. 315) ე.ი. ქართველი გრიგორიანების ანუ
გასომხებული ქართველებისათვის.

ამ საკითხის გარკვევისათვის, საინტერესოა დიდი აკაკის დაკვირვება,
რომელიც ერთ ისტორიულ მოთხრობაშია გადმოცემული: XVIII ს.
დასაწყისში იმერეთის მეფე ალექსანდრეს დროს „ციხე-სიმაგრეები
თურქებს უჭირათ ხელში, ჯარი პყავდათ ჩაყენებული ყველგან და ქვეყ-
ნის ბელსა და უბედობას განაგებდნენ, მეფე მათი სურვილების აღმსრულე-
ბელი, ყურმოჭრილი ყმა იყო. ფაშა იბმაილი ქუთაისის ციხეში იჯდა და
იქიდან განაგებდა. თურქები ყოველთვის იმას ცდილობდნენ, რომ იმ-
ერლებისათვის რაჯული და ეროვნული ელფერი ენასთან ერთად
დაეკარგინებინათ და გაემაჰმადიანებინათ“ (აკაკი, ერთობა ჩვენთვის
გახგია, 1991, გვ. 368).

თურქებს გადაუწყვეტიათ ქართული ასოებით დაწერათ არაბუ-
ლენოვანი ქრისტიანული საღრმითო წიგნები, რათა ქართველებს ყური
შეეჩვიათ არაბული ენისათვის და ამიტომ ქართველებს ეკლესიებში
არაბულ ენაზე ასმენინებდნენ სახარებას, მაგრამ რადგანაც არაბული
დამწერლობა ქართველმა წიგნის მკითხველებმა არ იცოდნენ, ქართუ-
ლი გრანსკრიპციით გადმოუციათ იგი. ეს საქმე თავის მომხრე სამ-
ღვდელოებისათვის დაუვალებიათ. აკაკი წერს: „ჩხვიძე ქუთათელმა,
სხვათა შორის, ქართული საღმრთო წერილი გადაათარგმნინა არაბუ-
ლად სიგყვა-სიგყვით და ისე აკითხებდა ეკლესიებში. მაშინდელი არ-
აბულად ნათარგმნი სახარება, ქართული ასოებით დაწერილი, დღესაც
მოიპოვება აქა-იქ იმერეთში“ (იქვე, 371).

მამასადაძე, აკაკის დროსაც, XIX ს. მეორე ნახევარში, ჯერ კიდევ
მოიპოვებოდა არაბულენოვანი საეკლესიო წიგნები, რომელნიც ქართუ-
ლი ასოებით იყო დაწერილი, მსგავსადვე იმავე დროს განკუთვნილ-
და სომხურენოვანი საეკლესიო წიგნები, დაწერილი ქართული ასოე-

ბით. ქართული გრანსკრიპციით შესრულებული არაბულენოვანი წიგნები იწერებოდა არა „გაქართველებული არაბებისათვის“, არამედ, პირიქით, ქართველებისათვის, რომელთა ეროვნული გადაგვარებაც უნდადოდათ, მსგავსადვე, ქართული გრანსკრიპციით შესრულებული სომხურენოვანი წიგნები იწერებოდა არა „გაქართველებული სომხებისათვის“, არამედ, პირიქით, იმ ქართველებისათვის, რომელთა გასომხებაც სურდათ, რომელნიც ახლად იყვნენ შესული სომხური ეკლესიის მრევლში.

„სომხური საეკლესიო ლიტურგურა ქართული გრანსკრიპციით იტყვი არაა, სომხური სარწმუნოების ქართველებისათვის უნდა შედგენილიყო, რომელთა დიდმა უმრავლესობამ, ბუნებრივია, სომხური წერა-კითხვა არ იცოდა. მოსახლეობის ამავე ნაწილის სულიერი მოთხოვნისა და ასაკმაყოფილებლად ზოგი სომხური ლოცვა ითარგმნებოდა ქართულ ენაზე. ერთ-ერთი ასეთი ნათარგმნი კრებულის დანიშნულების თაობაზე გიორგი გორელი გვაუწყებს: „გადმონათარგმანებული სომხის ენიდგან ქართველთა ენაზე გორელი გვეარტ უღირსი ვართაპეტისაგან სარგოთ ყრმათა სომხეთის ეკლესიისათა, ვისაც სომხეთის ენა არ უსმის“. ამ ცნობაში ისაა საყურადღებო, რომ გიორგი გორელი ეს საეკლესიო დოგმატური კრებული სომეხ „ყრმათა სარგოთ“ კი არ უთარგმნია, არამედ „ყრმათა სომხეთის ეკლესიისათა“, ე.ი. იმათთვის, ვინც სომხურ ეკლესიას ეკუთვნოდა და ამავე დროს სომხური არ იცოდა. ასეთები კი, გასაგებია, უმთავრესად სომხური სარწმუნოების ქართველები, ე.ი. ქართველი მონოფიზიტები იყვნენ“ (გ.მაისურაძე, დასახ. ნაშრ. გვ. 315).

როგორც აკაკი წერს, საქართველოს კუთხეთა მპყრობელი მაჰმადიანების სურვილი იყო ქართველები განმორებოდნენ მშობლიურ ეკლესიასა და რჯულს, ე.ი. მართლმადიდებლობას.

ოსმალები და ყიმილბაშები (ირანელები) XVI-XVIII საუკუნეებში შექმნილი განსაკუთრებული საერთაშორისო პოლიტიკური მიზნების გამო, მიზანმიმართულად ებრძოდნენ არა ყველა ქრისტიანულ სარწმუნოებრივ მიმართულებას, არამედ მხოლოდ ქართულ ეკლესიას. მათთვის მოსათმენი და ზოგჯერ მისაღებიც კი იყო სომხურ-ქრისტიანული, კათოლიკური და ბერძნული ეკლესიები, მაგრამ მონოთემური იყო ქართველთა მართლმადიდებლური სარწმუნოება. ამასთან დაკავშირებით შ.ლომსაძე წერს: „ამ დროს თურქებს, ისევე როგორც სპარსელებს, მოსეყენებას უკარგავდა მართლმადიდებლური რუსეთის წარმატებანი, რომელიც სულ უფრო სამხრეთისაკენ მოიწედა და კავკასიის უღელტეხილს ებჯინებოდა. ...მართლმადიდებლური რუსეთის წარმატებანი თურქებს ყველაზე მეტად აფიქრებდა და ყოველი ღონისძიებით ცდილობდა არ დაეშვა მართლმადიდებლურ ხალხთა ურთიერთკონტაქტი და რაც მთავარია, მათი კავშირი ერთმორწმუნე რუსეთის სახელმწიფოსთან“ (შ.ლომსაძე, „გვიანი შუა საუკუნეების საქართველოს ისტორიიდან, 1979, გვ. 75).

ამის გამო, თურქთა და სპარსთა მიერ დამორჩილებულ მესხეთში,

ქართლ-კახეთსა და იმერეთში მართლმადიდებლურ სარწმუნოებას ანუ „ქართველობას“ შეურიგებელი ბრძოლა გამოეცხადა (იქვე, გვ. 35).

ბიზანტიის დაპყრობის შემდეგ ოსმალებმა შექმნეს უზარმაზარი იმპერია, რომლის შემადგენლობაში დუნაისპირეთთან ერთად შავიზღვი-სპირეთიც შედიოდა, ირანის იმპერია კი კავკასიიდან ინლოეთამდე იყო განვრცობილი. საქართველო მათ ერთმანეთს შორის პქონდათ გაყოფილი. დასავლეთი და სამხრეთი საქართველო-ოსმალეთს, ხოლო აღმოსავლეთი ირანს ეკუთვნოდა.

XVII საუკუნის დასაწყისისათვის მკვეთრად შეიცვალა საერთაშორისო ვითარება. საქართველოს ჩრდილოეთით წარმოქმნილი ახალი მართლმადიდებლური რუსეთის სახელმწიფო ძლიერდებოდა, სწრაფი გაფართოების გამო იერთებდა იქამდე ოსმალეთისა და ირანის გავლენის სფეროში მყოფ მიწა-წყალს. რუსეთმა ოსმალეთს წაართვა ყირიმი, ჩრდილო შავი ზღვისპირეთი, ჩრდილო კავკასია, დუნაისპირეთი, გამოჩნდა კასპიისზღვისპირეთში, რითაც შეაშფოთა ირანი და ოსმალეთი. XVIII საუკუნეში, ევროპაში გავრცელებული აზრით, რუსეთი აპირებდა კონსტანტინოპოლის აღებას, ბოსფორისა და დარდანელის სრუტეების ხელში ჩაგდებასა და ხმელთაშუა ზღვაში გასვლას. მაშასადამე, რუსების სურვილი იყო ოსმალეთის სახელმწიფოს დაშლა-დანაწევრება, რასაც მიზანმიმართულად ახორციელებდა კიდეც, ასევე, ირანშიც უიქრობდნენ, რომ რუსები აპირებდნენ კასპიისზღვისპირეთიდან ირანის გავლით ინლოეთში შესვლას. ირანი და ოსმალეთი რუსეთისაგან სასიკვდილო საფრთხეს ელოდნენ, თავიანთი იმპერიების მთლიანობის წინააღმდეგ მიმართულს.

ამ დროს ოსმალთა და ირანელთა პოლიტიკური მიზანი იყო, როგორმე არ დაეკარგათ კავკასია (ამიერკავკასია), რადგანაც კავკასიის დაჭერის შემდეგ რუსებს გზა ეხსნებოდათ ოსმალეთისა და ირანის ცენტრებისაკენ, რაც მათი იმპერიების დაშლას მოასწავებდა.

ირანელებსა და ოსმალებს განსაკუთრებით აფრთხობდათ ქართველების მართლმადიდებლური სარწმუნოება, რადგან იცოდნენ, რომ ერთმორწმუნეობის გამო მართლმადიდებლურ რუსეთს კავკასიის დაუფლებაში ხელს შეუწყობდა თანამორწმუნე ქართველობა (რაც, მართლაც ასე მოხდა შემდგომ).

კავკასიაში რუსეთის ერთადერთი ბუნებრივი პოლიტიკური მოკავშირე სარწმუნოებრივი ერთიანობის გამო იყო მართლმადიდებელი ქართველი ხალხი, რომლის მისწრაფება რუსეთისაკენ XVII-XVIII საუკუნეებში ცნობილი იყო. კავკასიის სხვა ყველა ხალხი და ქვეყანა იმ დროისათვის ან მუსულმანური იყო, ანდა პოლიტიკური თავისთავადობა პქონდა დაკარგული. ჩრდილო-კავკასიელების გამუსულმანების პროცესი დამთავრებული იყო, სომხეთსა და ამერბაიჯანში კი, მუსულმანური სახანოები არსებობდნენ. ამ დროს სომხების რიცხვი ამიერკავკასიაში პროცენტულად ძალზე მცირე იყო. ამასთანავე, მათი პოლიტიკურად ნეიტრალური (არამართლმადიდებლური) სარწმუნოებრივი მიმდინარე-

ეობა (მონოფიზიტიზმი) საფრთხეს არ წარმოადგენდა ირანისა და ოსმალეთისათვის, მხოლოდ ქართველთა სარწმუნოებას განიხილავდნენ პოლიტიკურად საშიშ ელემენტად ამიგომაც, ირანულმა და ოსმალურმა დაინყმის საუკუნოვანი დიდი რელიგიური ომი ქართველთა ერთნაირი სარწმუნოების ანუ ქართული მართლმადიდებელი ეკლესიის წინააღმდეგ. უდიდესი მნიშვნელობა მიენიჭა ქართველების გამაჰმადიანებას, სხვა სარწმუნოებრივ თემში გადასვლას (ქართველების გასომხებას, გაკათოლიკებას), საქართველოს დაცვას ახალგაზრდა და ჯანსაღი მოსახლეობისაგან (ე.ი. ქართველების გვევებად გაყიდვას, ირანოსმალეთში გადასახლებას).

„სომეხი კათოლიკენი, ისე, როგორც სომეხ-გრიგორიანნი, თურქებსა და ირანელებსაც XV-XVIII საუკუნეებში „მიუხრობელი“ და „უწყინარი“ რელიგიის წარმომადგენლებად მიაჩნდათ. ამიტომ, თავიანთ ქვეყანაში მათ გარკვეულ პრივილეგიებსაც ანიჭებდნენ“ (შლომსაძე, გვ. 41). რადგანაც სომხური სარწმუნოება მაჰმადიანებს უწყინარ, უსაფრთხო რელიგიად მიაჩნდა, ხოლო ქართული მართლმადიდებლობა – საშიშად, ამიგომაც, სხვადასხვა ხერხების გამოყენებით ცდილობდნენ, ის ქართველები, რომელთა გამაჰმადიანებას ვერ ახერხებდნენ, სომხური ეკლესიის მრევლად გადაექციათ.

„თურქეთის მიერ დაპყრობილ გერიგორიანზე არნახულად გაიზარდა, როგორც სომეხ ვაჭარ-მრეწველთა, ისე სომხურ-გრიგორიანული ეკლესიის ძლიერება და ავტორიტეტი. სომეხი ხალხი თურქეთის სულთნებს თავიანთი პოლიტიკის დასაყრდენ იარაღად მიაჩნდათ“ (იქვე, გვ. 22).

სომხური ეკლესიისადმი კეთილგანწყობა იმდენად დიდი იყო, რომ კონსტანტინოპოლის აღებისთანავე სულთან მეჰმედ II-მ (1451-81) კონსტანტინოპოლში დააარსა ახალი ქრისტიანული ეკლესია – სომხურ-გრიგორიანული საპატრიარქო, რომელიც ბერძენთა საპატრიარქოს თანახმად უფლებებით აღიჭურვა. ორივე საპატრიარქო, ბერძნული და სომხური, ნომინალურად დაუმორჩილეს სულთანის კარს. სულთან მეჰმედ II-ს კონსტანტინოპოლელი სომეხები მიაჩნდა თავისი ინტერესების ერთგულ დამცველებად. საერთოდ, ქრისტიანულ რელიგიურ მიმდინარეობებში, სომეხთა თავისებური სექტა, რომელსაც მოგვიანებით (1836წ.) გრიგორიანობა შეერქვა, სომეხებს განსაკუთრებულ და შედარებით პრივილეგიურულ მდგომარეობაში აყენებდა, როგორც თურქეთში, ისე ირანში“ (იქვე, გვ. 23). კონსტანტინოპოლის სომხურ საპატრიარქოს ჰქონდა 49 ეპარქია. მას ემორჩილებოდა ოსმალეთის იმპერიის მთელი მონოფიზიტიზმი მოსახლეობა არა მხოლოდ სასულიერო, არამედ სამოქალაქო სასამართლო სფეროშიც (იქვე, გვ. 24).

ასევე, დიდი პატივით ეპყრობოდა სომხურ ეკლესიას ირანის ხელისუფლება. სომეხებს ნება დაერთოთ სარწმუნოებრივი აღმსარებლობის თავისუფლებისა, „მაკი პირადად ეხმარებოდა სომეხებს ეკლესიების მშენებლობაში (იქვე, გვ. 37). დადიოდა მათ ქრისტიანულ დღესასწაულე-

ბზე, ესწრებოდა ქრისტიანულ ცერემონიალებს. მისი განსაკუთრებული ბრძანებით სჯიდნენ ყველას, ვინც სომეხ ქრისტიანს შეურაცხყოფას მიაყენებდა (ა.ანისკი, სომხური ეკლესიის ისტორია, კიშინიოვი, 1900, გვ. 264)... ერთი მხრივ თურქეთისა და მეორე მხრივ, სპარსეთის მესვეურთა პოლიტიკის წყალობით, XVII-XVIII საუკუნეებში სომხური საეპარქო კაპიტალი საერთაშორისო არენაზე გავიდა. მათ ვხედავთ: შავი ზღვის, ხმელთაშუა ზღვის, აგლანგისა და ინდოეთის ოკეანეების აუზში და სხვა“ (იქვე, გვ. 38).

განსაკუთრებით გრავიკული იყო მესხეთის ქართველთა ბედი. აქ ოსმალებმა მართლმადიდებლობა (ქართული ეკლესია) აკრძალეს. ქართველები, რომელთაც არ მიიღეს მაჰმადიანობა, სომხური ეკლესიის მრევლად აქციეს. მხოლოდ მცირე ნაწილი ქართველებისა გადაიქცა კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოს მრევლად.

„1578 წ. ოსმალებმა სამცხე-საათაბაგო დაიპყრეს. ქართული სოციალურ-პოლიტიკური წყობილება გააუქმეს, მის ადგილზე შექმნეს ჩილდრის (ახალციხის) საფაშო. მესხეთში ქართველობას შეურიგებელი ბრძოლა გამოუცხადა. მგრის დარგებები, პირველ რიგში, ქართული ეკლესიის ბურგს ხედებოდა. ოსმალებმა კარგად იცოდნენ, რომ ქართული მართლმადიდებლური ეკლესიის დათრგუნვის გარეშე მათ მიერ დაწყებული საქმე შეიძლებოდა წარმატებით ვერ დაგვირგვინებულყო. ამ დროს თურქებს ისევე, როგორც სპარსელებს, მოსვენებას უკარგავდა მართლმადიდებლური რუსეთის წარმატებანი, რომელიც სულ უფრო სამხრეთისაკენ მოიწვიებ“ (შლომსაძე, გვ. 35).

სამცხე-საათაბაგოს ანუ მესხეთის ქართული ეკლესია თურქებმა სომხურ ეკლესიას დაუქვემდებარეს. ამის გამო, ქართველი ქრისტიანები მესხეთში გასომხდნენ (იმათ გარდა, რომელნიც ბერძნულ საპატრიარქოს დაუქვემდებარეს). ამის შესახებ შლომსაძე წერს: „კონსტანტინოპოლის გრიგორიანულ საპატრიარქოს უფლებას XV ს. მეორე ნახევრიდან დაუქვემდებარა სამცხე-საათაბაგოს ქართული ეკლესია. ქართველთა გრიგორიანულ სარწმუნოებაზე მიქცევის გენდენციები ამკარად შეიმჩნევა იმიერ გაოსა და არზრუმის სასამართლო პროვინციების ქართულ მოსახლეობაში. როგორც საფიქრებელია, ყარსისა და არზრუმის მართლმადიდებლური სამწყსო XVIII ს. ბოლოს გაუქმდა და მრევლი შეერწყა თურქულ-მუსულმანურ და სომხურ-გრიგორიანულ ეკლესიებს“. აქაურ მართლმადიდებელთა (ქართველთა) გაგრიგორიანების (გასომხების) ფაქტი დადასტურებული აქვს აგრეთვე მკვლევარ იგნატი ფაფაშინს თავის „ეკლესიის ცხოვრებაში“. ასეთივე ვითარება შეიქმნა XVI-XVII საუკუნეებში არგანის თემებში, ჩილდრის გბის მიდამოებში (იქვე, გვ. 42). ასეთივე სურათს, ქართველთა გასომხებისა, ადგილი ჰქონდა ირანელთა მიერ დაპყრობილ ქართლ-კახეთში XVII-XVIII საუკუნეებში. ამის შესახებ საჯაროდ სასამართლომ განაცხადა ქართველთა ცნობილმა ეპისკოპოსმა ნიკოლოზ ჩოლოყაშვილმა (ნიკიფორე ირბახმა), რომელიც შემდგომ დასაველეთ საქართველოს კათა-

ლიკოს-პაგრიარქი გახდა. კერძოდ, 1634 წლის ამბებთან დაკავშირებით, როსტომ მეფის კარზე ნიკიფორე ირბახმა განაცხადა: „ყოველდღე ჩვენის თვალთ ვხედავთ, რომ მრავალნი ქართველნი სომხდებიან, და უფრო მომეტებული მათგანი მაჰმადის სარწმუნოებასაც ღებულობს“ (მთაბარაშვილი, ისტორია კათოლიკობისა ქართველთა შორის, 1902, გვ. 127). მისი სიტყვიდან ჩანს, რომ ქართველთა გასომხების ფაქტები XVII ს-ში ყოველდღიურად მიმდინარეობდა და ქართველების გასომხება ჩვეულებრივ სურათს წარმოადგენდა. ქართველები უწყვეტად გადადიოდნენ სომხური ეკლესიის მრევლში. ამიტომაც ხედვდნენ ამას „ყოველდღე საკუთარი თვალით“. ამას აღწერდნენ აგრეთვე ევროპელი მისიონრებიც. თბილისის ცნობილი გუმბათიანი ქართული ეკლესია, მისი მრევლის გაგრიგორიანების გამო აღმოჩნდა სომხების ხელში. ასეთივე ბედისა აღმოჩნდა ამავე ქალაქის კიდევ სამი გუმბათიანი ქართული ეკლესია. შემდგომში, აგრეთვე სომხების ხელში გადასულა თბილისის ოთხი უგუმბათო ეკლესია, „უგუმბათო ოთხი აწ უპყრავთ სომეხთა“ (ვახუშტი ბაგრატიონი, ქ. ც. IV, 1973წ. გვ. 226). ისანში, აღნიშნულთა გარდა, სომხების ხელში გადასულა ერთი ქართული უგუმბათო ეკლესია (იქვე. გვ. 337).

თბილისის ციხეში (ე.ი. გაღავენით შემოზღუდულ ნაწილში) – სპარსელები ცხოვრობდნენ, „ხოლო ციხეს გარეთ უფროს სომეხნი (და მცირედ ქართველნი), ქცევა-მნითა ქართულითა“ (იქვე. გვ. 338). ვახუშტის აზრით, ქვემო ქართლში „ახპაგი და სანაინი მეფეთა ქართველთა აღშენებული ეკლესიანი გუმბათიანი (ქ. ც. IV, გვ. 308), თავდაპირველად ქართველთა ხელში ყოფილა, „გარნა აწ სხედან სომეხნი“ – წერს ვახუშტი (ე.ი. XVIII ს-ში) ამით გარდა იქვე, ქობურის და ძელი ჭემშარიგის ცნობილი საეპისკოპოსო ეკლესია, რომელსაც, აგრეთვე, „აგარაკი“ ერქვა, ვახუშტის დროს ჯერ კიდევ ქართველთა ხელში იყო (ამ „აგარაკის“ გამო ეწოდა ერთ-ერთ ეპარქიას „აგარაკ-წალკის ეპარქია“).

მაჰმადიანთა მპყრობელობის გამო ქვემო ქართლის ქართველობა, რომელიც ლეკებსა და თათრებს გადაურჩნენ, იძულებულნი გახდნენ მიეღოთ სომხური სარწმუნოება ანუ გრიგორიანობა. ამით ისინი გადარჩნენ ფიზიკურ განადგურებას მაჰმადიანთა მიერ. ვახუშტი მათ შესახებ წერს: „ამ ადგილთა შინა მოსახლენი არიან სარწმუნოებით სომეხნი (და მცირედად ქართლის სარწმუნოებისა), არამედ ქცევა-მნითა ქართულითა“ (იქვე. გვ. 312).

ვახუშტის დროს თბილისის გარდა „სარწმუნოებით სომეხნი“ (მაგრამ ეთნიკურად ქართველები) ცხოვრობდნენ ასევე გამირსა და აბოცში (იქვე. გვ. 312-313), მაგრამ ქვემო ქართლში ჯერ კიდევ მრავლად იყვნენ ქართული ეკლესია-მონასტრები, თუმცა „ხუცის სამარ“ დარჩენილნი. მალე მრავალი მათგანი გადავიდა სომეხთა ხელში. ეს კატასტროფა შემდგომაც გაგრძელდა.

ამიტომაც წერდა გოცებით ერთი ევროპელი მკვლევარი (ფრედერიკ დიბუა), – „საოცარი ისაა, რომ მარტო ქართველებს სდევნიან ოს-

მალები და არა სომხებს, მათ სულთანისაგან ნაშოვნი ჰქონდათ სარწმუნოების თავისუფლება“ (ბარველაძე, „სომხური“ თუ ქართული ეკლესიები საქართველოში? თბილისი, 1996, გვ. 97).

თბილისი და ქვემო ქართლი მაჰმადიანთა ბატონობისას

ლუარსაბ I-ის ძე დავითი სპარსელებმა გაამაჰმადიანეს და თბილისი – ქვემო ქართლის მეფედ (ხანად) დანიშნეს. „ფარსადან გორგიჯან-იდის ცნობით, დაუთხანი 1562 წელს უკვე თბილისისა და ქვემო ქართლის მეფეა, რომელსაც მისი ძმა სიმონი გახტიდან გადასაყენებლად ებრძვის“ (გეორგილიანი, საქართველო XVII საუკუნის... 1987, გვ. 20).

ქართლი, ფაქტიურად, ორ პოლიტიკურ ნაწილად იყო გაყოფილი: თბილისი და ქვემო ქართლი სპარსეთის უშუალო ქვეშევრდომობის ქვეშ მყოფ გერიგორიას წარმოადგენდა (მაჰმადიანი ბაგრატიონის მმართველობით), ხოლო ქართლის მეორე ნაწილი, თბილისის ჩრდილოეთით ლიხის მთამდე, ქრისტიანულ სახელმწიფოს წარმოადგენდა. ამიტომაც, ქვემო ქართლსა და თბილისში უკვე XVI საუკუნიდანვე მეტ-ნაკლები ინტენსივობით მიმდინარეობდა ისეთივე პროცესი ქართველთა დენაციონალიზაციისა, როგორც იმავე ბედის ქვეშ მყოფ მაჰმადიანთა მფლობელობის ქვეშ მოქცეულ მესხეთში, კერძოდ, ქართველთა გასომხება და გათათრება.

მაჰ-აბასმა, რომელიც სომხური ეკლესიის მიმართ განსაკუთრებული მოწყალეობით იყო განწყობილი, ქართლის მმართველად დანიშნა მაჰმადიანებული ბაგრატიონი – ბაგრატი, რომელსაც წინააღმდეგობა გაუწიეს ქართველმა ქრისტიანებმა და არ მისცეს ნება თბილისის ჩრდილოეთითა და დასავლეთით მდებარე ქართლის გერიგორიები ემართა, სამაგიეროდ, ის ირანის ხანის გიგულით ბაგონობდა თბილისსა და ქვემო ქართლზე. „ხოლო დაჯდა ბაგრატი, რომელი გარდაქცეული იყო სჯულსა მაჰმადისასა და არცა იყო ღირსი მეფობისა, და ზურგად განჯის ხანი და მისნი მდგომნი ჰყვეს და მაშინ ამან ბაგრატი ვერ დაუჭირა თავი ქართველთა და ვერც ეუფლა ქალაქს ზეით ზემო ქართლსა და არცა ჰყვარობდნენ ქართველნი და არც-რად ახსენებდნენ თათრობისათვის და ეძახდნენ საბარათიშვილო ბაგონსა და იყოფებოდა ეგრეთ“ (ქ. ც. II, გვ. 402).

აქედან ჩანს, რომ ბაგრატი-ხანი, მსგავსად დაუთხანისა, თბილისისა და ქვემო ქართლის სპარსი მმართველია (თუმცა ეთნიკურად ქართველი). მის შესახებ კარგად წერს ვახუშტი: „ხოლო ესე ბაგრატი იყო ფრიად მაჰმადიანი და არა-რაი კეთილი იყო მის თანა. სძულდნენ ქართველნი და იყო საბარათინოს და უხმობდნენ საბარათინოს ბაგონსა, არცაღა თუ ეგენ ერჩნენ და მორჩილებდნენ. შემდგომად ბოლნისს ყოფასა შინა მოკვდა ბაგრატი 1619. ხოლო ცოლი მისი ანნა ძით

სვიმონით იყოფოდნენ თფილისს და სომხითს, არცა მას მორჩილებდნენ ქართველნი იმდენად (ქ.კ. IV, გვ. 428).

თბილისი, სადაც ყიზილბაშთა გარნიზონიც იდგა, ასეთ ვითარებაში (მაჰმადიანთა მმართველობის დროს) ქართველთა ღენაცონალიზაციის ერთ-ერთ მთავარ კერას წარმოადგენდა, რასაც ხელს უწყობდა, აგრეთვე, XVII საუკუნის 40-იანი წლებიდან თბილისის ეკონომიკური აღმავლობა. „ქართლის საგახტო ქალაქი წარმოადგენდა მნიშვნელოვან საგრანზიტო პუნქტს, რომლის მეშვეობით წარმოებდა გაცხოველებული ვაჭრობა, როგორც აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის, ისე თურქეთსა და ირანის ქალაქებს შორის (ე.კუცია, „თბილისისა და აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ...“ „ძიებანი ...“, 1976, გვ. 258). ხოლო სავაჭრო სფერო, როგორც ცნობილია, სომეხთა და სომხურ ეკლესიის ხელში იმყოფებოდა აღნიშნულ დროს, რაც კარგად გამოიყენებოდა ქართველთა სომხურ სარწმუნოებაზე გადაყვანისათვის. ამ მიზეზის გამო ქვემო ქართლსა და თბილისში ძლიერ გაიზარდა სომხური სარწმუნოების მქონეთა რაოდენობა, მოსახლეობის ერთი ნაწილი თანდათან სომხური ეკლესიის მრევლად იქცა სპარსელთა ნებით. მოსახლეობის სამართავად მაჰმადიანთა მმართველებმა შემოიღეს ახალი სახელი – „მელიქი“. როგორც წესი, თბილისისა და სომხითის მელიქები სპარსულ-მაჰმადიანური პოლიტიკური ორიენტაციისანი იყვნენ („კუალოდ მელიქი სომხითისა და ათაბეგ და ზაქუმ ერთგულობდნენ ყენისა“ ქ.კ. გ. IV, გვ. 434).

ასევე თბილისის მმართველია გასპარსელებული ბაგრატიონი, სიმონ-ხანიც. თეიმურაზ-სააკაბის აჯანყების შემდეგ ყიზილბაშები კვლავინდებურად იდგნენ ქვემო ქართლსა და თბილისში, „წარმოვიდა ყიზილბაშის ჯარი და მოიკვეს საბარათაშვილო და სომხითი მოითარემეს და იყვნენ... ხოლო ყორჩიბაშმან გაამაგრა ციხე გოფლისისა და დააგდო მუნ სვიმონ-მეფე 1628...“ (ქ.კ. II, გვ. 415). ამ სვიმონ ხანის მოკვლის შემდეგ განრისხებულმა შაჰმა ქართლის ვალად გამოგზავნა გათათრებული როსტომ-ხანი. ამის შემდეგ, ასი წლის განმავლობაში ქართლ-კახეთს გათათრებული მმართველები მართავდნენ. ცხადია, ისინი ისეთივე ეკონომიკურ პოლიტიკას ატარებდნენ ქართლსა და კახეთში, როგორც მიღებული იყო საერთოდ სპარსეთის სახელმწიფოში. სპარსეთში კი ვაჭრობა და მრეწველობა სომხური სარწმუნოების მქონე მოსახლეობის ხელში იყო.

ამიგომაც უნდა ითქვას, რომ უკვე XVI საუკუნიდანვე ქვემო ქართლი და თბილისი სპარსულ პოლიტიკურ-ეკონომიკური დაქვემდებარების ქვეშ მყოფ ქვეყანას წარმოადგენდა და აქ სომხურ ეკლესიას ისეთივე შეღავათები და უპირატესობანი ჰქონდა, როგორც საერთოდ სპარსეთში. ამის გამო მრევლი აკლდებოდა მაჰმადიანთა მიერ სასტიკად დევნილ ქართულ ეკლესიას და ემაგებოდა სომხურ ეკლესიას. რაც შეეხება თბილისის ჩრდილოეთ და დასავლეთით მდებარე ქართლს, რომელსაც ბირითადად ქრისტიანი ანდა ქართული ეროვნული თვითშემეცნების მქონე მაჰმადიანი ბაგრატიონები მართავდნენ, შედარებით

შენელებული იყო ქართველთა გათათრებისა და გასომხების პროცესი, თუმცა კი, როსტომის დროს თურმე, როგორც ნიკოლოზ ჩოლოყაშვილი აღნიშნავდა, ქართველების მნიშვნელოვანი რაოდენობა ყოველდღიურად თათრდებოდა და სომხდებოდა. მედეგმაც არ დააყოვნა. თუკი XVII საუკუნის დასაწყისში კახეთში ყოფილა 20 საეპისკოპოსო, ქართლში 21 საეპისკოპოსო, ხოლო მესხეთში – 14-მდე, თეიმურაზ II-ის ქრისტიანული წესით კურთხევისას მე-18 საუკუნის 40-იანი წლებისათვის ქართლ-კახეთში სულ რამდენიმედა მოქმედი საეპისკოპოსო არსებობდა, ხოლო მესხეთში – აღარცერთი.

XVIII ს. ბოლოსა და XIX ს. დასაწყისისათვის ქართლში ყოფილა სულ ექვსი საეპისკოპოსო, კახეთში – ოთხი, როგორც ეს საბუთიდან ჩანს, – „ხოლო მათის უწმინდესობის ხელქვეშის მღვდელმთავარნი, რომელნიცა აწ არიან: ქართლსა შინა – 1. გფილისის მიგროპოლიტი... 2. რუისისა მიგროპოლიტი... 3. წილკნისა მიგროპოლიტი... 4. ურბნისისა მიგროპოლიტი... 5. სამთავისსა ეპისკოპოსი... 6. ნიქოზისა ეპისკოპოსი. კახეთსა შინა – 1. ბოდბისა მიგროპოლიტი... 2. ნინოწმინდისა მიგროპოლიტი... 3. რუსთავისა არხიეპისკოპოსი... 4. ნეკრესისა მიგროპოლიტი...“ (ქართული სამართლის ძეგლები, გ. III, გვ. 1112-1113).

აქედან ჩანს, რომ ქართლის 21 საეპისკოპოსოდან გადარჩენილა ექვსიოდე, ხოლო კახეთის 20 საეპისკოპოსოდან, ალავერდის საეპისკოპოსოს გარდა – ოთხი.

რაც შეეხება მესხეთს, აქ, როგორც აღინიშნა, ქართული საეპისკოპოსოები საერთოდ მოიშალა. რენეგატობის გზაზე დამდგარი ახალციხის გამაჰმადიანებელი ქართველი ფაშები თვითონვე უწყობდნენ ხელს სამცხეში ქრისტიანობის დათრგუნვასა და მუსულმანობის დანერგვას.

სამცხეში მაჰმადიანობის გავრცელების შედეგად მნიშვნელოვნად შემცირდა ქრისტიანული რელიგიის მსახურთა რიცხვი. ქრისტიანი მოსახლეობა ფაქტიურად უწინამძღვროდ დარჩა (მ.სენაიძე, საქართველოსმალეთის ურთიერთობის ისტორიიდან, გვ. 322-324). ვახუშტის სიტყვით: „განნა თვინიერ ადგილ-ადგილ იპოვებიან მღვდელნი და შეიქმნა სრულიად მაჰმადიანობა წესითა და სჯულითა მათითა და აღმენდებიან მეჩეთნი. არამედ, დაშინენ გლეხნი და იგინიცა უმწყემსელნი, ვითარცა პირუტყვი“... დიდი ხნის განმავლობაში იცავდა გლეხობა მამა-პაპათა სარწმუნოებას, მაგრამ „უმწყემსელად“ და გაუთავებელი ოსმალური გადასახადებით დაბეგრული გლეხები თანდათან იღებდნენ უცხო რჯულს...

სულ სხვა ვითარებაა აღნიშნულ პერიოდში სომხურ ქრისტიანულ ეკლესიაში. მას შემდეგ, რაც კილიკიიდან საკათალიკოსო გახტი ეპი-აძინში იქნა გადაგანილი 1441 წელს, ის აქ იქცა სომხურ უძლიერეს სასულიერო ცენტრად. 1540 წელს არზრუმის „კანუნ ნამებში“ სპეციალური მითითებაა სომხური მონასტრების მიწათმფლობელობის შესახებ და სომეხი სასულიერო წოდების განთავისუფლების თაობაზე სახელმწიფო გადასახადისაგან (M.K. Зауляян, Армения в первой половине XVI в. М., 1971, стр. 26).

ქართულ პროვინციებში თუ ოსმალთა დამპყრობლები მიწის მფლობელობას უნარჩუნებდნენ ძირითადად გამაჰმადიანებულ ქართველ დიდებულებს და მათი სახით თავიანთ დასაყრდენს იძენდნენ იქ, სომხურ „გაფარებში“, რამდენადაც მიწა უმეცესად ქურთი ბეგების ხელში იყო, ოსმალები ითვალისწინებდნენ სომხური უმაღლესი სასულიერო წოდების როლს ხალხის მასების დამორჩილების საქმეში და პრივილეგიურებულ მდგომარეობაში გოკებდნენ მას. ასევე გარკვეული შეღავათებით სარგებლობდა სომხური სასულიერო წოდება აღმოსავლეთ საქართველოშიც.

XVIII საუკუნის სომეხ კათალიკოსს – სიმეონ ერეგნელს, თავის „ჯამბრში“ ნათქვამი აქვს, არც ერმიადინის გახგის კათალიკოსები, არც ძმობის წევრები ვალდებულები არ იყვნენ გადასახადი ეხადათ საერო ხელისუფლების სასარგებლოდ (Симеон Еревянци, Джамбр, 1958, М., стр. 201). დროდღაც თუ მოხდებოდა და რომელიმე დამპყრობელი მაინც შეაწირდა გადასახადს ერმიადინის მონასტერს, მისი მესვეურები ყოველთვის ცდილობდნენ მოეძებნათ შესაფერისი მომენგი მის გასაუქმებლად. მაგ, კათალიკოს მელქისეთის დროს ირანის მპყრობელს, შაჰ-აბაზს (1587-1628) დაუხარკავს „წმინდა გახგი“ ყოველწლიური გადასახადით. შაჰ-სეფის მფლობელობაში კათალიკოსმა მოესესმა შეძლო თანხმობის მიღება ამ გადასახადის გაუქმებაზე. ასევე იქცოდნენ ცალკეული სასულიერო პირებიც. სულთან მეჰმედ IV-სათვის (1638-1687) რამდენიმე ვარდაპეგს მიუმართავს თხოვნით ხარჯისაგან განთავისუფლების თაობაზე, იმ მოტივით, რომ ღვთისმსახური ძველთაგანვე სარგებლობდნენ ამ უპირატესობით. სულთანს მათი თხოვნა შეუწყნარებია (იქვე, გვ. 315).

რამდენადაც ეკლესია-მონასტრები სომხეთში ოსმალეთის ბატონობის პირობებშიც გარკვეული უპირატესობით სარგებლობდნენ, მათ სათავეში ხშირად ედგნენ ფეოდალური საგვარეულოს წარმომადგენლები... XVI-XVII სს-ში მოგიერთი მონასტერი კიდევაც ახერხებდა თავის სამფლობელოების გაფართოებას. ამდენად, სომხურმა ეკლესიამ შეინარჩუნა თავისი უფლებები და შეუვალა, რის შედეგადაც სომეხი გლეხი, წინააღმდეგ სამცხე-საათაბაგო გლეხისა არ დარჩენილა უწინამძღვრო და „უმწყემსელი“. აღსანიშნავია ის გარემოებაც, რომ ერმიადინი შეეცადა ხელში აეღო საეკლესიო გადასახადების შეგროვების უფლება ყველა ქრისტიანი სომეხისაგან, სადაც არ უნდა ეცხოვრა მას. ეს კი ნიშნავდა ერმიადინის ბრუნვას სომეხთა შორის სარწმუნოების დაცვა-შენარჩუნებისათვის. ყოფილა შემთხვევები, როდესაც საკათალიკოსოს გადაუხდია გადასახადი სახელმწიფო ხელისუფლების სასარგებლოდ იმ მორწმუნეთა მაგივრად, ვისაც ამის გაკეთება თვითონ არ შეეძლო. ევროპელი მოგზაური პ.ტურნეფორი ახსენებს რა ერმიადინის საკათალიკოსოს სიმდიდრეს, აქვე დასძენს: ის ღარიბია სხვა მნიშვნელობით და ნამდვილი ღარიბიც, რადგანაც ვალდებულია გადაიხადოს სულალობრივი გადასახადი იმ მორწმუნეთა მაგივრად, რომლებსაც საშუალება არა

აქვთ მისი გადახდისა. ერმიადინი ამ დანაკლისს, სხვათა შორის საგარეულოა, იხსებდა სომეხი დიდგვარის ხარჯზე, რომლებიც ქრისტიანობის შენარჩუნებით მეტისმეტად იყვნენ დაწინაურებული და გამდიდრებული საგარეო ვაჭრობის სარბიელზე... შემოთქმულის საფუძველზე, ვფიქრობთ, სომხურმა ქრისტიანულმა ეკლესიამ, რომელიც საგრძნობი შეღავათებით სარგებლობდა ოსმალეთის ბატონობის პირობებში, დიდი როლი შეასრულა მოსახლეობაში სარწმუნოების დაცვის საქმეში. ბრუნავდა თავისი მრევლის შენარჩუნებაზე. ის ზოგჯერ თვითონ მიდიდა დათმობაზე ქრისტიანი მოსახლეობის მიმართ და ამით კიდევ ერთხელ ხაზს უსვამდა თავის სიმტკიცეს სარწმუნოებისათვის ბრძოლაში. სრულიად განსხვავებული ვითარება იყო ამ მხრივ სამცხე-საათაბაგოში. დიდი ხნიდან მოწყვეტილი საქართველოს დანარჩენი მხარეებისაგან, ოსმალეთის პოლიტიკის წყალობით, აქ ინტესიურად ხდებოდა ფეოდალური ზედა ფენების გამაჰმადიანება, რაც გარკვეული პრივილეგიების მოპოვებასთან იყო დაკავშირებული. მცირდებოდა ეკლესია-მონასტრების რიცხვი და ვინც დარჩა „ქრისტიანი, ივინცა უმწყსელნი არიან, ვინაიდან არღარა რას მორჩილებენ ქართლის კათალიკოსსა და ბერძენთა არა სცალის მათთვის. ამისთვის უეპისკოპოსნი და უხუცონი არიან“ (ვახუშტი, ქ. IV, გვ. 660). საარსებო პირობებისა და უუფლებო მდგომარეობის სიმძიმე აიძულებდა მათ თანდათან გადასულიყვნენ უცხო სჯულზე და ამით მოეპოვებინათ მოგიერთი შეღავათი არსებობის შესანარჩუნებლად“ (ლ.დავლიანიძე „შაჰი კანცის ერთი ცნობის გამო“ ძიებანი საქართველოსა და კავკასიის ისტორიიდან; 1976, გვ. 250-254).

არამარტო მესხეთში, არამედ მთელ საქართველოში, სადაც კი ფეხი მოიკიდეს მაჰმადიანმა მმართველებმა, აქტიურად მიმდინარეობდა ქართველთა დენაციონალიზაციის პროცესი. ქართველებს მაჰმადიანური სახელმწიფოები არა მარტო ასახლებდნენ თავიანთი მიწა-წყლიდან, ყიდლენ და ყიდულობდნენ გყვეებად, არამედ ყოველნაირად უწყობდნენ ხელს ქართველების სხვა ერებში გათქვეფა-ასიმილაციას, რაც იმ დროს მხოლოდ ერთი ხერხით მიიღწეოდა – სარწმუნოებრივი გადაგვარებით, ქართული ეროვნული ეკლესიისათვის საფუძვლის გამოცვლით.

„ქართველთა განთესვა“ – ემიგრაცია, ფეოდალური ხანის საქართველოს ისტორიის გრაფიკული მოვლენები ქართველთა ნათესავის განთესვის ფაქტებზე მიგვითითებენ. ნ.ბერძენიშვილი გულნაკლული შენიშნავს, რომ შეუსწავლელია და შეუფასებელი ამ შავნელ ხანაში მიმდინარე ეთნიკური პროცესები (ქართველთა „გათათრება“, „გაღლეკება“, „დაკარგვა“ (ნ.ბერძენიშვილი, ბორჯომის ხეობა (დღიური 1947, საქ. ისტ. საკითხები I, 1964, გვ. 243, აგრეთვე, ნ.ბერძენიშვილი, საქართველო XI-XVIII საუკუნეებში, საქ. ისტ. საკითხები, IV; 1973, გვ. 317, ა.კაკაძე „საქართველოს მოსახლეობის მიგრაციის საკითხები აკად. ნ.ბერძენიშვილის შრომებში“, იქვე, გვ. 49).

ქართლსა და კახეთში ქართული ეროვნული (ქრისტიანული) სახელმწიფოებრიობის არსებობამდე, ასე თუ ისე ქართველთა დენაციონალიზაციის პროცესს სახელმწიფო აკავებდა იმით, რომ ქართულ ეკლესიას უწევდა ყოველმხრივ მხარდაჭერასა და მზრუნველობას, მაგრამ იმის შემდეგ, რაც XVII ს. 30-იანი წლებიდან ქართლ-კახეთს მაკმადიანი მმართველები მოეველინენ ქართველობას საფუძველი გამოეცალა. ქართლსა და კახეთშიც ინგენსიურად გაგრძელდა ქართული სახელმწიფოს საზღვრებს გარეთ დარჩენილ ქართველთა (შაქსა, ყარაბაღსა, ჭარბელქანსა, ლორე-გამირსა, ბაზბაქსა, ქვემო ქართლსა და საქართველოს მთიანეთში) მიმდინარე პროცესი ქართველთა დენაციონალიზაციისა – ქართული ეკლესიის სამწყსოდან გასული მრევლი ქართული ქრისტიანობის დაკარგვასთან ერთად ეროვნებასაც კარგავდა.

როგორც აღინიშნა, თბილისსა და ქვემო ქართლში მაკმადიანთა ბატონობის დროს ქართული მოსახლეობა ძირითადად სომხურ ეკლესიას ეკედლებოდა, რაც გამოწვეული იყო სოციალურ-ეკონომიკური მიზეზებით. სომხურ ეკლესიას შეეძლო გყვითა დახსნა და სამშობლოში დაბრუნებაც. მოციურთი მაკმადიანი მზრძანებელი კრძალავდა სომხური მოსახლეობის შევიწროვებასაც კი. ასე დაუხსნია ქართლის გყვითაგან 300 ოჯახი ნადირშაჰის შემოსევისას სომხურ ეკლესიას „იმის გამო, რომ ქართველთა შორის ასეთი სახსრები ძნელად სამოვარი იყო, ჩანს ქვეყანას დიდძალი ხალხი ეკარგებოდა. ეს ვითარება სომხურ სარწმუნოებას საქართველოში პოპულარულსა და მიმზიდველს ხდიდა“ (შლომსაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 40).

იმ პრივილეგიების გამო, რომელნიც მიანიჭეს სპარსეთსა და ოსმალეთში სომხურ ეკლესიას, სომხური მოსახლეობის ვაჭრობასა და ალებ-მიცემამი ჩაბმამ, მათი დიდძალი ფულადი სახსრების თავმოყრას შეუწყო ხელი. ერშიაძინი დიდძალი კაპიტალის მქონე ერთეული იყო. ირანისა და თურქეთისათვის, ომისა და სხვა საჭიროების შემთხვევაში, ერშიაძინი სომეხ დიდებულებთან ერთად ითვლებოდა ფულადი სახსრების მიმწოდებელ ერთ-ერთ ცენტრად. ფულის გარკვეულ ნაწილს ერშიაძინი ხარჯავდა დატყვევებულ სომეხთა გამოსახსნელად, როგორც სომხეთში, ისე საქართველოში“ (იქვე, გვ. 40). სპარსეთში (მათ შორის, ჯერ თბილისსა და ქვემო ქართლში, შემდეგ კი მთელ აღმოსავლეთ საქართველოში) როგორც ითქვა, ვაჭრობა და ალებ-მიცემობა სომეხთა ხელში იყო, ასევე იყო თურქეთშიც – ევროპასთან საალებ-მიცემო ურთიერთობა სომეხ ვაჭართა ხელში იყო. ადრე უკვე შეენიშნეთ, რომ სომეხ ვაჭართა პრივილეგიების საფუძველი ქრისტიანული რელიგიის განსხვავებულ სექტაში მდგომარეობდა. თვით ევროპელი ვაჭრებიც კი, რომელთაც ოტომანების იმპერიაში თავიანთი ინტერესები ჰქონდათ, ჩუმად, სომეხთა სახელით და განსაცმელით შემოდიოდნენ და ისე საქმიანობდნენ“ (იქვე, გვ. 43).

XVII ს. 40-იანი წლებიდან ეკონომიკურმა აღმავლობამ ქართლის მაკმადიან მმართველთა მფლობელობაში გადასვლასთან ერთად გაზარდა თბილისში სომხური ეკლესიისა და ვაჭარ-მეწარმეთა გავლენა.

„XVII საუკუნის 40-იან წლებში ქართლის სამეფოს საერთო პოლიტიკურ-ეკონომიკურ დაწინაურებასთან ერთად იწყება აღმ. საქართველოს უდიდესი საქალაქო ცენტრის – თბილისის აღმავლობაც. ამის აღმავლობას აპირობებდნენ ერთი მხრივ, ირანთა დამოკიდებულების შედარებით ხელსაყრელი პოლიტიკური ფორმა, ხოლო მეორე მხრივ, ირან-ოსმალეთის 1639 წლის ზავი, რომელმაც ბოლო მოუღო დაუსრულებელ ომებს ამიერკავკასიის გერიგორიაზე და თითქმის 90 წლის განმავლობაში უმრუნველყო მშვიდობიანი ცხოვრება მახლობელ აღმოსავლეთში“ (ევაბაშვილი, XVI-XVIII სს. ქალაქები, ნარკვევები მახლ. აღმ. ქალაქ. ისტ., I, 1966, გვ. 183). აკად. ნაბერძენიშვილის აზრით, ამ დროის თბილისი... აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში ერთ-ერთი ყველაზე მნიშვნელოვანი ქალაქი გახდა... ეს ქალაქი მარტო ფეოდალური ქვეყნის მმართველის სადგომი არ იყო, არამედ მნიშვნელოვანი ეკონომიკური ცენტრიც (ნაბერძენიშვილი, საქართველო XI-XVIII საუკუნეში, საქ. ისტ. საკითხები VI, გვ. 227). ქართლის საგაბგო ქალაქი წარმოადგენდა მნიშვნელოვან სატრანზიტო პუნქტს, რომლის მეშვეობით წარმოებდა გაცხოველებული ვაჭრობა როგორც აღმ. კავკასიის, ისე თურქეთისა და ირანის ქალაქებს შორის“ (კ.კუცია, „თბილისისა და აღმ. ამიერკავკასიის ქალაქების სავაჭრო ურთიერთობა, ძიებანი... 1976, გვ. 258).

ხელსაყრელი პირობების დადგომის შემდეგ სომხური ეკლესია ადვილად ზრდიდა თავის მრევლსა და სამწყსოს. ქართველები ირანშიც მას ეკედლებოდნენ.

„XVII-XVIII საუკუნეებში ირანსა და საქართველოს შორის გაცხოველებული სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობა არსებობდა... ირანული და ქართველი ვაჭრების ქარავნები მიდი-მოდიოდნენ ირანსა და საქართველოს შორის. ამავე დროს, ქართველი ვაჭრები, როგორც ჩანს, ხანგრძლივად ცხოვრობდნენ ირანის ქალაქებში და ეწეოდნენ ალებ-მიცემობას. ამის თაობაზე ცნობები დაეკუთვნება ევროპელი მოგზაურების თხზულებებსა და ქართულ დოკუმენტურ წყაროებში... ადამ ოლეარიუსის და იან სტრეისის თხზულებებში დაცულია ცნობა, რომ ისპაჰანის გარეუბან ჰასანაბადში ცხოვრობდნენ ქართველი ქრისტიანები, რომელთა შორის შესანიშნავი ვაჭრებიც იყვნენ ისევე, როგორც სომეხებს შორისაცო (გეორაძენია, უცხოელ მოგზაურთა ცნობები ქართველთა შესახებ XVII საუკუნეში „მნათობი“ 1962, № 8, გვ. 174-175)... ქართველი ვაჭრები ირანის ქალაქებში საკმაოდ ფეხმოკიდებულნი ყოფილან და იქ მუდმივად ცხოვრობდნენ“. ბუნებრივია, რომ მათ კავშირურთიერთობა ჰქონდათ აზიულ ვაჭრებთან. ამის თაობაზე საინტერესო ცნობას გვაწვდის „ქულამიშვილების დავთარი“... როგორც ჩანს, ქართველი ვაჭრები არა მარტო მიდი-მოდიოდნენ ირანსა და საქართველოს შორის, არამედ წლობით (და ათეული წლობითაც) ფეხმოკიდებულნი იყვნენ ირანის ქალაქებში და მისდევდნენ ვაჭრობას.

ჩვენი აზრით, ამ გარეუბანებზე უნდა მიუთითებდეს ისიც, რომ ისპაჰანის ერთ-ერთ უბანში ჩვენამდე მოაღწია ქართულ და ქართულ-სომხ-

ურ წარწერებიანმა საფლავის ქვებმა. ამ წარწერებს ირანში სამეცნიერო მივლინებით ყოფნის დროს მიაკვლია მაგალი თოდუამ. საფლავები შემორჩენილია ისპაჰანის ჯულფაში ნერსესის, მინასის და სარქისის სომხურ ეკლესიათა ეზოებში (ეკლესიები მდებარეობდნენ ქვისმთელეთა, თავრიზისა და ერევნის ქუჩებში, ი. მაგალი თოდუა, ქართული ნეკროპოლი ირანში, ქართულ-სპარსული ეტიუდები, 1971, გვ. 196). საფლავთა უმეტესობას წარწერები ორ ენაზე – ქართულად და სომხურად აქვს გაკეთებული. აქ გვხვდება გორელი თაყაიშვილი შააბბეის, სააკაშვილი გიორგის, მიჯანაშვილი ათაბეგას, ამირბაბიანთ ულიზბარის შვილის ბადთასარას, მირიანთა რამაზის შვილის ბურაბბეის, მირიანთა რამაზის შვილის გივიბეის საფლავები (ქართულ-სომხურ წარწერებით) და სხვა... ისპაჰანის ჯულფაში, სომხური ეკლესიების ეზოებში ერთი გვარის რამდენიმე კაცია დასაფლავებული და თანაც სხვადასხვა დროს, რაც იმის მაჩვენებელია, რომ საფლავები ადგილობრივი მაცხოვრებლებსაა. თაყაიშვილი შამიჯან გვხვდება 1679 წლის საბუთში (დოკუმენტები თბილისის ისტორიისათვის, XVI-XIX სს. წიგნი I, 1962, გვ. 34). (საბუთი თბილისური წარმომავლისაა), თაყაიშვილი დაიბადა 1745 წლით დათარიღებულ (მასალები საქართველოს ეკონომიკური ისტორიისათვის, III, 1955, გვ. 52), ხოლო თაყაიშვილი გიორგი XVIII საუკუნის შუა ხანების საბუთებში იხსენიებიან (იქვე, გვ. 544)...“ (დ.კაციცაძე – „ქართველი ვაჭრები ირანში“ ძიებანი... გვ. 263-269).

სინამდვილეში ვინ იყვნენ ეს ქართული გვარების მაგარებლები, რომლებიც სომხურ ეკლესიათა ეზოებში დაიკრძალნენ, ქართველები თუ სომხები? დ.კაციცაძე, მ.გიცაძე და სხვა მეცნიერები მათ უწოდებენ „სომხური წარმომავლის ქართველ ვაჭრებს“ (იქვე), მაგრამ სინამდვილეში პირიქით, ისინი იყვნენ სომხური სარწმუნოების მქონე ეროვნებით ქართველი პირები, სწორედ ამიტომ დაიკრძალნენ ისინი სომხურ-გრიგორიანულ ეკლესიაში, თავიანთი სარწმუნოებრივი აღმსარებლობის შესაბამისად. ყოველგვარ საბუთსა თუ დოკუმენტში ისინი ფიგურირებენ როგორც სომეხი ვაჭრები, თუმცა კი მათი გვარ-სახელები ქართული იყო, ქართული ფორმითვე გადმოსცემდნენ მათ გვარ-სახელებს იგალიურად და ლათინურად. უცხოელებიც მათ ქართველებს უწოდებდნენ. საერთოდ, იმდენად დიდი იყო გრიგორიანულ სარწმუნოებაზე გადასულ ქართველთა რიცხვი XVII-XVIII საუკუნეებში, რომ თავისი ახალი სამწყსოსათვის სომხური ეკლესია ლოცვებსა და საეკლესიო წიგნებს ქართული ასოებით აწერინებდა სომხურ ენაზე. ახლად გაგრიგორიანებულმა ქართველებმა არ იცოდნენ, ან სუსტად იცოდნენ სომხური ენა, მათ არა თუ შენარჩუნებული ჰქონდათ ქართული ენის ცოდნა, ამ ენის გარდა სხვა ენა არც იცოდნენ. შენარჩუნებული ჰქონდათ ქართული გვარები, ადათ-წესები და ჩვეულებები, მათ რიცხვს შეუერთდა თანდათანობით ქართველი ვაჭრებიც ამ საუკუნეებში, იმდენად, რომ XIX ს. დასაწყისისათვის ყველა ქართველი ვაჭარი უკვე სომეხად ითვლებოდა.

„... საქართველოს ქალაქებში მცხოვრები სომეხ ვაჭარ-ხელოსნები მჭიდროდ და ორგანულად იყვნენ დაკავშირებული ქართულ ფეოდალურ სამოგადოებასთან. „სომხური წარმომავლის თბილისელი ვაჭრებისა და ხელოსნებისათვის დამახასიათებელი იყო ქართული წეს-ჩვეულებები, გარეთიანებული იყვნენ აქაურ ვაჭართა ამხანაგობებში და ხელოსანთა „ასნაფებში“, ხოლო „მოქალაქენი“ (როგორც ქალაქის ზედა ფენის წარმომადგენლები) ასრულვდნენ საქალაქო თანამდებობებს (ქალაქის მელიქი, მელიქ-მამასახლისი, გუშრიბი, ქეთხუდები და სხვა) (ე.გაბაშვილი, იოსებ ქართველის ვინაობის და მოღვაწეობის საკითხისათვის, თსუ შრომები 116, 1965, გვ. 335-336, იქვე, გვ. 267).

ე.გაბაშვილს, რომელმაც გაბაშონის ხელმოწერით დაბეჭდილ დიდებულ რომანში „აივნიანი ქალაქი“ სწორედ ქართველთა გასომეხების სურათი დახატა, კარგად მოეხსენება, რომ სომეხთა გაქართველებისათვის არავითარი პირობები არ არსებობდა XVII-XVIII სს. საქართველოში, ამიტომაც კარგად მოეხსენებოდა თბილისელი ვაჭრების, ხელოსნებისა და მოქალაქეთა ნაწილი იყვნენ არა სომხური წარმომავლის პირები, არამედ გრიგორიანული ეკლესიის მრევლად გადაქცეული ქართველობა. მოქალაქეთა სომხურ ნაწილს არ შეეძლოთ გაქართველება და არ გაქართველებულან, ისინი არა „სომხური წარმომავლისანი“, არამედ სომეხები იყვნენ, ხოლო მეცნიერთათვის საეჭვო „სომხური წარმომავლის მქონე“ ქართული წეს-ჩვეულებებისა და გვარების მაგარებელი პირები სინამდვილეში ყოფილი ქართველები – ანუ „ქართული წარმომავლის სომეხები“ არიან.

„XVII-XVIII საუკუნეების დოკუმენტებში ყველგან, როგორც წესი, სომხური წარმომავლის ქალაქის მოხელეების, ვაჭრების, ხელოსნების და მათი სახლის კაცების ვინაობა გვარის აღმნიშვნელი ქართული ფორმითაა დასახელებული (იქვე). უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ ქართული ფორმითაა გადმოცემული გორელი და თბილისელი სომეხი ვაჭრებისა და მოქალაქეების გვარები ლათინურად და იგალიურად. იშვიათი არ იყო მათში წმინდა ქართული სახელებიც“ (იქვე). თბილისელი და გორელი ვაჭრები ისპაჰანშიც კი ქართულ ყაიდაზე დაბოლოებული გვარებით ცხოვრობდნენ... საფლავებს ისპაჰანის ჯულფაში, სომხური ეკლესიების ეზოებში წარწერები ქართულ-სომხურად და მოგონის მხოლოდ ქართულად აქვს გაკეთებული... აღსანიშნავია ისიც, რომ ქართულ-სომხური ეპიგრაფიკის ძირითადი ნაწილი ქართულია... ისპაჰანის ჯულფაში ცხოვრობდნენ და აღებ-მიცემობას ეწეოდნენ თბილისელი და გორელი ვაჭრები, ისინი წარმომავლით სომეხები იყვნენ, მაგრამ იწოდებოდნენ ქართველებად“ (იქვე) რაც არასწორია, პირიქით, ისინი წარმომავლით, ეთნიკური წარმომავლობით ქართველები იყვნენ, რასაც მათი გვარები და ეპიგრაფიკის ენაც ამტკიცებს, მაგრამ სომეხებად იწოდებოდნენ მათი გრიგორიანული სარწმუნოების გამო, რაც მათი სომხურ ეკლესიაში დაკრძალვით დასტურდება. „ევროპელი მოგზაურები და ირანის სამოგადოებრიობა მათ ანსხევაებდა ისპაჰანის ჯულფაში მცხოვრები

სომხებისაგან (ისპაჰანის ჯულფის სომხურ სასაფლაოზე, როგორც ჩანს, ეთნიკურ ქართველებსაც (ქრისტიანებს) ასაფლავებდნენ (ქართველ ქრისტიანებს სხვა გამოსავალი არ ჰქონდათ, ისპაჰანში ქართული ეკლესიები არ იყო“ (დ. კაციტაძე, დასახ. ნაშრ. გვ. 263-269).

მართალია, ისპაჰანში არ იყო ქართული ეკლესიები, მაგრამ ქართველებს (მართლმადიდებლებს) განა ნებას დართავდნენ გრიგორიანულ ეკლესიაში დაეკრძალათ თავიანთი მიცვალებული? სომხურ ეკლესიაში სომხური სარწმუნოების მქონე პირები იკრძალებოდნენ, მიუხედავად იმისა, რომელი ეთნიკური წარმომოხსნა იყვნენ ისინი, ქურთები თუ ქართველები. ამიტომაც ისპაჰანის სომხურ ეკლესიებში დაკრძალულნი ვთნიკურად ქართველი პირები სარწმუნოებით გრიგორიანები ანუ სომხები არიან.

როგორც ნბერძენიშვილი წერს, შეუსწავლელი და შეუფასებელია XVII-XVIII საუკუნეებში საქართველოში მიმდინარე ეთნიკური პროცესები – ქართველთა „გათათრება“, „გაღლეება“, „გასომხება“, „გაბერძნება“, „გაოსება“, „დაკარგვა“.

მაჰმადიანურმა იმპერიებმა თავიანთ მიზანს ნაწილობრივ მიაღწიეს იმით, რომ ქართველების ეთნიკურ თვითშემეცნებას საფუძველი გამოაცალეს. ქართველობა და ეროვნული ეკლესია შეუსისხლხორცდა ერთმანეთს. ქართული ეკლესიის ავტორიტეტის თუ ეკონომიკური საფუძვლის შერყევა ქართველობის დენაციონალიზაციას იწვევდა.

ქართველების არაინფორმაცია

თურქებმა კონსტანტინოპოლის „ახლადმექმნილ სომეხთა საპატრიარქოს დაუმორჩილეს: სომხები, სირიელები, ქალდეელები, კოპტები, ქართველები (იგულისხმება ამ დროს თურქების მიერ სამხრეთ საქართველოს დაპყრობილი პროვინციების ქართველები, ყარს-არზრუმის და ნაწილობრივ იმიერ ტაოს მიმდებარე მიდამოების ქართული მოსახლეობა), აბისინიელები“ (გორმანიანი, სომხური ეკლესია, 1923, გვ. 74. შლომსაძე, გვიანი შუა საუკუნეების საქართველოს ისტორიიდან, 1979, გვ. 27). სომხური საპატრიარქოსადმი დამორჩილებული ქართველები სომხდებოდნენ არა მარტო იმიტომ, რომ მათ ეკლესიებში ინერგებოდა სომხური ენა და ისინი გრიგორიანდებოდნენ, არამედ იმიტომაც, რომ მათ სამოქალაქო-სასამართლო საქმეებსაც კი წყვეტდა კონსტანტინეპოლის სომეხთა საპატრიარქო“ (იქვე, გვ. 24).

კონსტანტინეპოლის ალების შემდეგ თურქებმა გააუქმეს ბერძნული პოლიტიკური ხელისუფლება. „ამიერიდან რჩებოდა მხოლოდ ბერძნული მართლმადიდებლური ეკლესია, კონსტანტინოპოლის საპატრიარქო, რომელიც ქვეყანაში ჯერ კიდევ დიდი გავლენით სარგებლობდა. მოსალოდნელი ექსცესების თავიდან ასაცილებლად, როგორც ოსმალები ფიქრობდნენ, საჭირო იყო გამოინახულიყო მესამე ძალა, რომელიც

დაუპირისპირდებოდა კონსტანტინეპოლის საპატრიარქოს ბზარს შეიგანდა მართლმადიდებელთა უფლებებში და მის რეალურ კონკურენტად გადაიქცეოდა. სულთანის მთავრობამ ასეთ მესამე ძალად მიიჩნია თურქეთის იმპერიაში მცხოვრები სომხები და მათი სომხურ-გრიგორიანული ეკლესია, რომელიც ეკონომიკურად მაშინ საკმაოდ მოღონიერებული ჩანდა... სულთან მეჰმედ II-ს კონსტანტინეპოლელი სომხები მიანდა თავისი ინტერესების ერთგულ დამსკველად. საერთოდ, ქრისტიანულ – რელიგიურ მიმდინარეობაში სომეხთა თავისებური სექტა, რომელსაც მოგვიანებით (1836წ.) გრიგორიანობა შეერქვა, სომხებს განსაკუთრებულ და შედარებით პრივილეგირებულ მდგომარეობაში აყენებდა როგორც თურქეთში, ისე ირანში. ასე შეიქმნა მეორე სომხური საპატრიარქო კონსტანტინოპოლში. ამრიგად, სომეხი ხალხი სომხური სახელმწიფოს არარსებობის პირობებში უცბად ორი საპატრიარქოს (ერმიადინი-კონსტანტინეპოლის) და ორი საკათალიკოსოს (სისის და ახტამარის) პატრონი გახდა“ (შლომსაძე, გვიანი შუა საუკუნეების საქართველოს ისტორიიდან, 1979, გვ. 22-24).

საქართველო გაყოფილი იყო თურქეთსა და ირანს შორის. თუ საქართველოს თურქულ ნაწილში ქართველების გასომხებას თურქები უწყობდნენ ხელს, ირანულ ნაწილში (ქართლსა და კახეთში) ქართველების გასომხება სპარსელების ნებით ხდებოდა.

იმ დროს, როცა საქართველოს კათალიკოსი ედემომ დიასამიძე სპარსმა ხელისუფალმა კლდიდან გადააგდებინა, ხოლო კათალიკოსი დომენტი სტამბოლის ციხეში იყო გამოკეტილი, ირანის დედაქალაქში სპარსელი შაჰების ხელშეწყობით აგებდნენ სომხურ ეკლესიებს ბრწყინვალე არქიტექტურული გადაწყვეტით, მოოქროვილი ჭერითა და გუმბათებით, დახვეწილი გემოვნებით შესრულებული მხაგვრობით (1605-1663წწ.), ამავე დროს კი, თბილისის სიონი ლამის მაჰმადიანურ მეჩეთად გადააკეთეს.

„უფრო მეტიც, სპარსეთში გასახლებულ სომხებს შაჰი ნებას რთავდა და პირადადაც ეხმარებოდა ეკლესიების მშენებლობაში, დადიოდა მათს ქრისტიანულ დღესასწაულებზე, ესწრებოდა ქრისტიანულ ცერემონიალებს, მისი განსაკუთრებული ბრძანებით სჯიდნენ ყველას, ვინც სომეხ ქრისტიანს შეურაცხყოფას მიაყენებდა... აბრამ ერევანცი სულთან აჰმად III-ს სომეხთა კეთილდღეობაზე მზრუნველსა და „სომეხი ხალხის მეურვეს“ უწოდებს, უფრო მეტიც, ნადირ-შაჰის მიერ სომხებისადმი გამოცემული რაყამებიდან მეოთხე რაყამში ვკითხულობთ: „თუ რომელიმე სომეხი ქრისტიანი მიიღებს მაჰმადიანურ სარწმუნოებას, მაშინ მას ჩამოერთმევა მთელი თავისი მემკვიდრეობა“... ამავე დროს, ქართველებს იძულებით ამაჰმადიანებდნენ, მაშასადამე, თუ ქართველს ქრისტიანად დარჩენა უნდოდა, ის უნდა გასომხებულიყო, რდგანაც სომეხის გამაჰმადიანებას კანონი კრძალავდა.

ამ ეპოქაში ქართლ-კახეთი ძირითადად სპარსელების ხელში იყო და სპარსეთის სახელმწიფოში შედიოდა. ამიტომაც, საქართველოში, ისევე

როგორც მთელ სპარსეთში, სომხები პრივილეგირებულ მდგომარეობაში იყვნენ, ხოლო ქართული ეკლესიის მრევლი – დევნილი.

იმის შემდეგ, რაც „...ირანის შაჰმა ენშიაძინს, როგორც სომეხთა სარწმუნოებრივ ცენტრს, მოწყალე თვალთ შეხედა“⁴⁴, სომეხთა სარწმუნოებრივი ცენტრი განვითარდა გამდიდრდა, გაფართოვდა და თავისი გავლენა გაავრცელა მეზობელ ქვეყნებზე.

ერშიაძინს მნიშვნელოვანი მამულები ჰქონდა თავრიზსა და თბილისში. მამულებთან ერთად ისინი ყიდულობდნენ აგრეთვე ყმა გლეხებს, რომლებიც ამუშავებდნენ ნაყიდ მიწებს. მაგ., 1715წ. კათალიკოს ასტვაცატურ ამადნელმა თბილისში იყიდა ყმებად ხახუტაშვილების რამდენიმე ოჯახი, რის შემდეგ ისინი დიდხანს ერშიაძინის ნაყიდ ყმებად ითვლებოდნენ⁴⁵.

ცნობილია, როს ის ქართველი ყმა-გლეხები, რომელთაც ერშიაძინი და, საერთოდ, სომხური ეკლესია ყიდულობდა, იღებდნენ გრიგორიანულ სარწმუნოებას და სომხდებოდნენ.

ქართველი გლეხების გასომხების ფაქტი აღწერილი აქვს მისიონერ ამბროზის. მას შეუმჩნეია, რომ სომხდებოდნენ არა მარტო სომხური ეკლესიის მიერ ნაყიდი ქართველი გლეხები, არამედ სომხდებოდა იმ ქართული სოფლების მოსახლეობა, რომლებსაც იძენდნენ მდიდარი სომხები. 1640 წელს ის რომში გზავნის წერილს. ქართველებით, – წერს, – „რაკი მათი ხელქვეითი გახდებიან, ბევრი მათგანი გადადის სომეხის წესზედ...“, მდიდარი სომხები კი, რომელთაც შეეძლოთ საქართველოში სოფლების, მამულებისა და ყმების შეძენა, მრავლად იყვნენ როგორც სპარსეთში, ისე თურქეთში.

სპარსეთის სომხებმა „შექმნეს ჯულფის სავაჭრო კომპანია, კავშირი დაამყარეს იგალიის, საფრანგეთის, პრუსიის სამრეწველოებთან, შექმნეს თავიანთი კანტორები ინდოეთის თითქმის ყველა დიდ ქალაქში, იაფსა და ფილიპინის კუნძულებზე და სხვ... თურქეთისა და მეორე მხრივ, სპარსეთის მესვეურთა პოლიტიკის წყალობით, XVII-XVIII საუკუნეებში სომხური სავაჭრო კაპიტალი საერთაშორისო არენაზე გავიდა. მათ ვხედავთ შაჟი მღვის, ეგეოსის მღვის, ხმელთაშუა მღვის, ატლანტისა და ინდოეთის ოკეანეების აუზებში და სხვა“⁴⁶.

სწორედ ამ დროს, როცა სომხებს თავიანთი სიბრძნისა და გონიერების მეოხებით საშუალება ჰქონდათ სიმდიდრე მოეპოვებინათ ინდოეთისა და წყნარი ოკეანეების სანაპირო ქვეყნებშიც კი, ქართველობას ატყვევებდნენ და სამშობლოდან ასახლებდნენ, დევნიდნენ და ამაჰმაღიანებდნენ.

შაჰ-აბასმა კახეთის ქართველობა (ჩანს, 300000 სული) დაატყვევა, სპარსეთში გადაასახლა და იძულებით გააძაპადაიანა, ამავე დროს შაჰ-აბასის პირადი მეთვალყურეობით შენდებოდა ისპაჰან-ჯულფის ბრწყინვალე სომხური ეკლესიები.

სპარსელები ქართლის აკლების დროსაც უამრავ ქართველს ატყვევებდნენ და სპარსეთში მიერეკებოდნენ. სწორედ ამ დროს სომხ-

ური ეკლესია ეხმარებოდა და გყვეობიდან იხსნიდა გრიგორიანული სარწმუნოების მქონე მოსახლეობას.

დატყვევებისა და გადასახლების დროს ირღვეოდა ქართული ოჯახები, მამა ირანის ერთ კუთხეში იყიდებოდა, შვილები კი – სხვაგან, თავისუფლება და ყოველგვარი ადამიანური ღირსება ისპობოდა. ამ საშინელი გასაჭირიდან თავის დახსნა შეიძლებოდა გრიგორიანული სარწმუნოების მიღებით, რადგან ირანში არსებული კანონებით, როგორც აღნიშნული იყო, გრიგორიანული სარწმუნოების მქონე მოსახლეობა დევნას არ განიცდიდა.

...1741 წ. აგვისტოში, როცა ყიზილბაშებმა ქართლი აიკლეს, მერე ვაუსიეს მარბიელი ავღანისა და, საცა რამ დარჩენილიყო, დაატყვევეს... გამარჯვებულმა სპარსელებმა, როცა ქართლის ტყვეები დააგროვეს და ირანში გასარეკად გაამზადეს, ამ დროს ნადირ-შაჰის წინაშე გამოცხადნენ სომხური ეკლესიის წარმომადგენლები, მიართვეს მას 300 თუმანი ფული, 300 ფუთი ხორბალი და იხსნეს შორეულ ირანში გასარეკად გამზადებული 300 სომხური ოჯახი. იმის გამო, რომ ქართველთა შორის ასეთი სახსრები ძნელად საშოვარი იყო, ჩვენს ქვეყანას დიდძალი ხალხი ეკარგებოდა. ეს ვითარება სომხურ სარწმუნოებას საქართველოში პოპულარულსა და მიმზიდველს ხდიდა“⁴⁷.

ქართველთა გასომხებას მასობრივი ხასიათი მიუღია და ყოველდღიურად თურმე იმდროინდელი დამკვირვებელი საკუთარი თვალთ ხედავდა, თუ როგორ სომხდებოდნენ ქართველები. ეს იქიდან ჩანს, რომ ამ ფაქტს ადასტურებს ისეთი გამოჩენილი მოღვაწე – მოგზაური, როგორც იყო ნიკოლოზ ჩოლოყაშვილი (ნიკოლოზ ირბახი).

როგორც აღინიშნა, ნიკოლოზ ჩოლოყაშვილი საქართველოში ერთ-ერთი ყველაზე გავლენიანი სასულიერო პირი იყო. მას ელჩადაც აგზავნიდნენ ევროპაში, მიიღო ესპანეთის მეფემ, რომში ქართული წიგნის გამოცემისათვის იმრუნა, პაგივს სცემდა რომის პაპი. ის არა მარტო კახეთსა და ქართლში, არამედ სამეგრელოშიც მოღვაწეობდა, ამიგომაც სიგყვა იმ კაცისა, რომელიც კარგად იცნობდა არა მარტო საქართველოს ყოველი კუთხის, არამედ იმდროინდელი მსოფლიოს ცხოვრებას, ჭეშმარიტი იყო და მხოლოდ სიმართლეს შეიცავდა. მან ერთ-ერთ კრებაზე, რომელსაც ესწრებოდა როსტომ მეფე, საქართველოს კათალიკოსი და ეპისკოპოსები, განაცხადა: „ყოველდღე ჩვენი თვალთ ვხედავთ, რომ მრავალნი ქართველნი სომხდებიან და უფრო მომეგებული მათგანი მაჰმადის სარწმუნოებასაც ღებულობს“⁴⁸. როსტომ მეფე, კათალიკოსი და ეპისკოპოსები მას დაუთანხმნენ.

სპარსთა და თურქეთის მიერ დაპყრობილ საქართველოს კუთხეებში ქართველები განსაკუთრებით სომხდებოდნენ ქალაქებსა და გზისპირა სავაჭრო სოფლებში. ადამიანის გასომხება იმით გამოიხატებოდა, რომ ის აღიარებდა თავის თავს სომხური ეკლესიის წევრად.

ამ დროს მას ჩვეულებრივ რჩებოდა თავისი ქართული ენა, ქართული ადათ-წესები და ჩვევები, მის ცხოვრებაში თითქმის არაფერი იც-

ლებოდა ვარდა იმისა, რომ მაჰმადიანებისაგან ახლა ის უკვე დაცული იყო სომხური ეკლესიის მიერ.

ევროპელი მისიონერები, როგორც წესი, ყოველთვის აღწერდნენ, რომ იმდროინდელ ქართლში ბაგონობდნენ სომხები. ამას აღნიშნავენ არა მარტო ევროპელები, არამედ ქართველებიც. მაგალითად, საქართველოს კათალიკოსი ნიკოლოზ VII 1742 წელს თავის წერილში რომის პაპს, ბენედიქტე XIV-ს, სწორედ ამას შესჩივის – „ჩემი დიდი ხნის წადილის შესრულება სომხებმა არ დამაყალღეს, რადგან ახლა ჩვენ აღარ გვიჯერებენ და ამ ქვეყანაში თავიანთ ნებისაებრ ბაგონობენ“.

თურქებმა სამხრეთ საქართველოში ერთიმეორის მიყოლებით გააუქმეს ქართული საეპისკოპოსოები. 1763-1764 წლებისათვის ამ მხარეში დარჩენილი იყო ერთადერთი ქართველი ეპისკოპოსი – გიორგი. თურქთა იძულებით „1764წ. დასაწყისში ამ მხარის ქართველი ეპისკოპოსი, ვინმე გიორგი, იძულებული გახდა არა დაეგოვებინა მართლმადიდებლობა. მართლმადიდებლურ ქრისტიანობაში ოსმალეთი ხედავდა რუსეთ-საქართველოს კავშირს და არავითარ შემთხვევაში არ მიიხრევადა ახალციხის საფაშოს გერიგორიაზე მის რამენაირ შეწყნარებას. ამიგომაც იყო, რომ ქართველმა ეპისკოპოსმა გიორგიმ მართლმადიდებლობის ნაცვლად მიიღო კათოლიკური სარწმუნოება, რაც საკმარისი საბაბი გახდა იმისათვის, რომ თურქ მოხელეებს შეეწყვიტათ საეპისკოპოსოს დევნა“.

მაგრამ ამით არ დამთავრებულა. როგორც კი ქართველმა მართლმადიდებელმა ეპისკოპოსმა გიორგიმ კათოლიკობა მიიღო, მაშინვე მისი დევნა დაიწყეს სომხებმა. ფაშას მოსთხოვეს მისი დაპატიმრება იმ მოტივით, რომ ქართველი ეპისკოპოსი კი არ უნდა ყვათოლიკებულისყო, არამედ უნდა გაგრიგორიანებულიყო, რადგან ყველა ქრისტიანი, ვინც უნდა იყოს ის, ჩვენ უნდა გვემორჩილებოდესო.

მართალია, თურქებმა შეწყვიტეს ქართველი ეპისკოპოსის, გიორგის დევნა, მაგრამ „სამაგიეროდ, გაკათოლიკებულ ეპისკოპოსს დევნა დაუწყო ერზიმიანის პაგრიარქმა. საინტერესოა, ვიცოდეთ, რა უფლებით ეჭიდებოდა მართლმადიდებელ ეპისკოპოსის გიორგის ყრმობას სომეხთა პაგრიარქი. ქართულ და სომხურ ეკლესიებს შორის რაიმე უფლებრივი ურთიერთობა ხომ არ არსებობდა? ამის სარწმუნო პასუხს ჩვენ გვაძლევს მისიონერი ლეონი. იგი წერს: „ერზიმიანის პაგრიარქი პორტას მიერაა დამტკიცებული და კარგადაა დაცული თვით სულთანის მიერ, ამიგომ მბრძანებლობს მთელ ერზე... და თურქების ფირმანის ძალით ყველა სხვა ქრისტიანი მორჩილებაში მოჰყავს“¹⁰.

მართლმადიდებელი ქართველები თურქ-სპარსელთა ნებით უნდა გაგრიგორიანდნენ, ანუ უნდა დაემორჩილნენ სომხურ ეკლესიას. განსაკუთრებით ის ქართველები იდევნებოდნენ სომეხთა მიერ, რომლებიც ამ წესს დაარღვევდნენ და გაგრიგორიანების ნაცვლად კათოლიკობას მიიღებდნენ. ამას სხვა მაგალითების გარდა ეპისკოპოს გიორგის აღნიშნული მაგალითიც გვიჩვენებს – „სომეხ პაგრიარქს მოპოვებული ჰქო-

ნია სულთანისაგან უფლება თურქეთში შემავალი კავკასიის ქრისტიანობის მეურვეობისა. ვახაგებია, რომ გაკათოლიკებულ ქართველ ეპისკოპოსს გიორგისაც ამ მიზეზით ეჭიდებოდა სომხური ეკლესია, ე.ი. მასზე ხელეწიფოდა სომეხ პაგრიარქს, რომელსაც ახალციხის ფაშასათვის გიორგის დაპატიმრება უთხოვია, მაგრამ გაკათოლიკებულ ქართველ ეპისკოპოსს ფაშასათვის ქრთამი 1000 პიასტრი მიუცია და ფაშას ის სომეხი ეპისკოპოსისათვის დაუმალავს. სომეხთა ეპისკოპოსს ფაშასათვის დოკუმენტურად დაუსაბუთებია, რომ „ხვანთქარის ფირმანის ძალით ახალციხელები უნდა ემორჩილებოდნენ ჩემს პაგრიარქსო. ახლა კი „გაფრანგებულან და მისი მორჩილები არ არიანო“. ე.ი. სომეხი ეპისკოპოსი თვლიდა, რომ გიორგი გაკათოლიკების მაგიერ უნდა გაგრიგორიანებულიყო. ამ საკითხზე ფაშას ქართველ კათოლიკეთა და სომეხთა ეპისკოპოსს შორის პაექრობა გაუმართავს... ეს ღავა ჩვენ იმასაც გვაფიქრებინებს, რომ ახალციხის ბევრი მართლმადიდებელი ამ გზით, ალბათ, გრიგორიანულ სარწმუნოებას იღებდა“¹¹.

ჩვენთვის ცნობილია, თუ როგორ აიძულებდნენ და დევნიდნენ ქართველ ცნობილ პირებს იმის გამო, რომ მათ გრიგორიანობის ნაცვლად კათოლიკობა მიიღეს, მაგრამ უბრალო, რიგითი მართლმადიდებელი გლეხების დევნა და მათზე იძულება ნაკლებად არის ცნობილი. შეიძლება არც დევნიდნენ იმ მარტივი მიზეზის გამო, რომ ქართველი გლეხები არ იღებდნენ კათოლიკობას, არამედ პირდაპირ გრიგორიანდებოდნენ.

არსებობს დამამტკიცებელი საბუთი „საქართველოში სომხური სარწმუნოების ქართველთა საქმიოდ მრავალრიცხოვანი კოლექციის არსებობისა“¹².

სომხური ეკლესიის ცენტრს მთელი საქართველოს მოსახლეობა თავის მრევლად მიაჩნდა. ეს დამტკიცებული ჰქონდა კიდევ სპარს-ოსმალთა მიერ. ამიგომაც ქართველებს არა კათოლიკობა, არამედ გრიგორიანობა უნდა მიეღოთ.

სომეხეთის პაგრიარქს თავის მრევლად მიაჩნდა ქართველები, ხოლო საქართველო – თავის სამწყსოდ. ეს რომ ასეა, იქიდანაც ჩანს, რომ ირანის შაჰებისაგან სომეხები იღებენ ნებას, რომ საქართველოდან (!) კონკურენტები განუდევნათ, საქართველოდან და არა სომეხეთიდან.

1741 წელს სომეხებმა თბილისსა და გორში კათოლიკები დაარბიეს ირანის შაჰის ნებართვით.

„გფილისში დიდი დევნულობა აღძრეს კათოლიკების წინააღმდეგ, რადგანაც დიდი სასოწმხეთის პაგრიარქმა მოიპოვა ერთი ფირმანი შაჰთამაშისაგან, რათა არც გფილისში და არც გორში აღარ დააყენონ კაფუცინები. ეს ფირმანი რა მიუტანეს გფილისში მეფის მოადგილეს, მაშინვე ჩამოართვა კაფუცინებს რაც გააჩნდათ და მათი ეკლესიაც გააოხრა და ყველა იქ მყოფი პაგრები განდევნა“¹³.

სომხურ ეკლესიას არა მარტო ირანის შაჰი, არამედ, როგორც ითქვა, ოსმალეთის ხონთქარიც აბაგონებდა ქართველთა მიწა-წყალზე:

„სომხების პარაგრაფისავე ჩაგონებით იყო, რომ ხონთქარმა ახალციხის კათოლიკეები დაუქვემდებარა ემშიაძინის პატრიარქს, რის გამოც სამ წელიწადში ერთხელ განგებ ერთი ვართაპეგი მიდიოდა და კათოლიკებს ხარკს ართმევდა... ემშიაძინის გამძაფრებული პატრიარქები არ სჯერდებოდნენ ამ გადასახადს, რამდენადაც და როდესაც კი შესძლებდნენ იქაურ კათოლიკებს სდევნიდნენ და ხშირად მათ სახლ-კარსაც ოსმალებს აკლებინებდნენ. ესრეთ, იქაური მუდამ წამებული იყვნენ სომხების პატრიარქების და მათ მიერ წაქეზებული მაჰმადიანებისაგან“.

ევსევი ნიკოლაძე, ქართული ეკლესიის ისტორიკოსი, წერს, რომ გრიგორიანობის საქართველოში გავრცელების წინააღმდეგ მედგრად იბრძოდნენ ჩვენი კათალიკოსები: ნიკოლოზ ამილახვარი, დომენტი, ბუსარიონი, ანგონ I. მაგრამ ქართველ სამღვდელთა და კათალიკოსებს მოგჯერ გახტს და ხანდახან სიცოცხლესაც კი ათმობინებდნენ სპარს-ოსმალები.

ევნიკოლაძე წერს, რომ საქართველოში ქართველებმა თავიდან გულთბილად და სიყვარულით მიიღეს თანამორწმუნე (ქრისტიანი) სომხები. „მაგრამ სომხებმა ქართველებს ეს ღვაწლი მით მიუბღეს, რომ დაივიწყეს მათი ამაგი და დაიწყეს ქართველ ხალხში მწვალებლობის (ე.ი. გრიგორიანობის) გავრცელება. ქართველების იმ ერთ ნაწილს, რომელიც აღიარებდა სომეხთა სარწმუნოებას, შეასწავლეს სომხური ენა და ამ გზით ეს ხალხი მთელ ქართველობას ჩამოაშორეს... ასეთი წარმატებით გამხსენებულნი სომეხთა მისიონერები მოუყენენ აღმოსავლეთ საქართველოს და დაიწყეს ქართველებში მწვალებლობის გავრცელება. მათ წინააღმდეგ გამოვიდნენ საქართველოს განათლებული კათალიკოსები: ნიკოლოზ ამილახვარი (1675-1688), დომენტი (1705-1724) და განსაკუთრებით, ბუსარიონი (1724-1739). საქართველოში ძველი დროიდან მოიპოვებოდნენ თარგმანში ის ნაწერები, რომლებიც იყენენ მიმართული სომხური ეკლესიის მწვალებლობის წინააღმდეგ... ამ თხზულებათა შემწეობით საქართველოს მღვდელმთავრები ადვილად იმარჯვებდნენ სომეხთან პაექრობაში. მაგრამ XVIII საუკუნის დასაწყისიდან გარემოება ძალზე შეიცვალა. ამ დროიდან მხითარისტების ნაწარმოებნი ძლიერ გავრცელდნენ სომეხთა შორის და მისცეს საშუალება მათ სამღვდელთა საღვთისმეტყველო განათლებისა. ევროპელი მწერლების სქოლასტიკური ნაწარმოებნი, რომლებიც სომხურ ენაზე გადმოითარგმნენ, გახდნენ ახალ წყაროდ სარწმუნოებრივი დავისა. სქოლასტიკურმა ხერხიანობამ, რომლებიც განსაკუთრებით არისტოტელეს ლოლიკას ემყარებოდა, სომეხთა მისიონერებს მისცა მძლავრი იარაღი ქართველების წინააღმდეგ. სომეხთა მისიონერების მონოფიზიტიკური პროპაგანდა, რომელიც წინათ დაიწყო, განსაკუთრებით გაძლიერდა არეულობის დროს საქართველოში, მეფე იესეს სიკვდილის შემდეგ, თემურამ მეორის ქართლში გამეფებამდე (1724-1744) და უმაღლეს წერტილამდე ავიდა კათალიკოს ანგონ პირველის მმართველობის პირე-

ულ წლებში (1744-1749)“.

ევნიკოლაძე იმოწმებს თვით ანგონ კათალიკოსს და წერს, რომ სომხეთის ეკლესიის მეთაური კათალიკოსი ლაზარე დაუახლოვდა ანგონ კათალიკოსს და შეეცადა ანგონს მიეღო გრიგორიანული სარწმუნოება. ანგონმა, ცხადია, არ მიიღო გრიგორიანობა, რომელიც ავალდებულებდა მას, ქართული ეკლესიის მეთაურს, ქვეუღიყო სომხური ეკლესიის წევრად – „როგორც კათალიკოსი ანგონი მოწმობს, ერთბუნებთან მწვალებლებს მასთანაც ჰქონიათ კამათი. სომეხთა მისიონერების მეთაურად ითვლებოდა ანგონ პირველის თანამედროვე სომეხთა კათალიკოსი ლაზარე ჭაუკელი. უკანასკნელი ძალიან დაუახლოვდა კათალიკოს ანგონს და შეეცადა მის გამოყენებას მართლმადიდებელი ეკლესიიდან, მაგრამ ეს ვერ მოახერხა“.

ბუნებრივია, შეიძლება დაისვას კითხვა, ნუთუ გრიგორიანებს იმის უფლებაც კი ჰქონდათ, ქართული ეკლესიის მეთაურ კათალიკოსისათვის შეეხებოდათ, რომ მას სომხური სარწმუნოება ელიარებინა? ამის ნებას და ასეთ გაბედულებას გრიგორიანებს აძლევდა ის, რომ სპარსეთი და თურქეთი დიდად აძლიერებდნენ სომხურ ეკლესიას და მას ფაქტობრივად გადასცეს უფლება, თავის მრევლად ექცია არასომეხი ქრისტიანები საქართველოში.

„სომეხთა მწვალებლობა წარმატებით ვერცელდებოდა ქართველთა შორის იმიტომ, რომ საქართველოში გამოცხადებული იყო სარწმუნოებრივი თავისუფლება და მთავრობას არ შეეძლო სარწმუნოებრივი დავის აკრძალვა“¹⁶. სინამდვილეში კი, საქართველო დაპყრობილი ან ვასალი ქვეყანა იყო, რომლის მთავრობასაც არ შეეძლო დამოუკიდებელი სარწმუნოებრივი პოლიტიკის წარმოება. ის ვერ შეაფერხებდა გრიგორიანთა მოქმედებას.

ანგონ კათალიკოსმა არათუ აღიარა გრიგორიანობა, არამედ ამ სარწმუნოების საწინააღმდეგოდ დაწერა ვრცელი თხზულება, რომელსაც ძალზე დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა. მას XIX საუკუნეშიც კი რუსეთის იმპერატორი მიიჩნევდა საქართველოში გრიგორიანობის გავრცელების შემაფერხებელ საშუალებად.

ანგონმა „... დაწერა უზარმაზარი დოგმატიკურ-პოლემიკური ხასიათის თხზულება „მზამეტყველება“, რომელიც „არაჩვეულებრივ მოვლენად უნდა ჩაითვალოს არამცთუ ქართულ მწერლობაში, არამედ მთელი აღმოსავლეთის ეკლესიის საღვთისმეტყველო აზროვნების განვითარების ისტორიაში“ (კეკელიძე). ეს ევებურთელა წიგნი სულ რაღაც ერთ წელიწადნახევარზე ნაკლებ დროში დაიწერა (წერა დაიწყო 1750 წლის I ოქტომბერს და დაასრულა 1752 წელს 11 მარტს). წიგნი მიმართულია მართლმადიდებლური ეკლესიის დასაცავად მწვალებლები-საგან¹⁷.

ამ თხზულების დიდი მნიშვნელობა იქიდანაც ჩანს, რომ როცა XIX საუკუნეში ქართული ეკლესიის თავისთავადობის გაუქმების გამო სომხურ ეკლესიას დიდი შესაძლებლობა მიეცა საქართველოში გავრცელები-

ნა თავის სარწმუნოება, რუსეთის იმპერატორს განკარგულება გაუცია ამის საწინააღმდეგოდ დაიბუჭდათ „მზამეტყველება“.

„დიდი ხანია, ერთ ვისმე პირს მიურთმევია ხელმწიფე იმპერატორისათვის თხოვნა მასზე, რომ საქართველოში ვრცელდებოდა ფრანგობა ანუ ფრანგთა სარწმუნოება და სომხობა, და ამისთანავე დაურთავს იმ პირსა, რომ მხოლოდ ერთადერთი საშუალება არისო მოსასპობად სხვადასხვა სარწმუნოებისა მართლმადიდებელ საქართველოში, დაიბუჭდოს „მზამეტყველება“ საქართველოს სწავლული კათალიკოსისა ანგონ პირველისა. ხელმწიფე იმპერატორს ესრეთი თხოვნა გარდაუცია სინოდში“, ეგზარქოსს გამოურკვევია, მართლა ვრცელდებოდა თუ არა საქართველოში (ეპარქიებში) „ფრანგობა“ და „სომხობა“, რის შემდეგაც მიზანშეწონილად იქნა მიჩნეული, გამოცემულიყო ეს წიგნი „გასომხებისა“ და „გაფრანგების“ თავიდან ასაცილებლად.

მითუმეტეს, XVIII საუკუნეში ამ წიგნს პქონდა უაღრესად პრაქტიკული მნიშვნელობა. ეს თხზულება ვრცელდებოდა ხელნაწერის სახით, 3-4 წელიწადში „მზამეტყველება“ უთუოდ ძალზე დააბრკოლებდა გრივორიანობის წინსვლას საქართველოში. 1752 წელს დასრულებული წიგნი 1754-1755 წლებისათვის უკვე მთელ საქართველოში იქნებოდა გავრცელებული.

ე.ნიკოლაძე წერს: „როდესაც ანგონ კათალიკოსმა შეხედა, რომ სომეხთა მისიონერების პროპაგანდა საქართველოში მართლმადიდებელი სარწმუნოებისათვის დიდ საფრთხეს წარმოადგენდა, გადაწყვიტა მის წინააღმდეგ გამოსულიყო და მწვალებლობის გარყვნილ მოძღვრებას მეცნიერული სიგყვით შეებოდა. ვინაიდან, სომეხთა მისიონერები თავის სწავლას ამყარებდნენ სქოლასტიკასა და სომხური ეკლესიის ისტორიაზე, ანგონი იძულებული გახდა გაცნობოდა ამ წყაროებს ლათინურ ენაზე. მან ჯერ კარგად შეისწავლა სქოლასტიკა და სომხური ლეთისმეტყველება... და ამის შემდეგ სომეხთა მწვალებლობის განსაქიქებლად დასწერა დიდი თხზულება, რომელსაც „მზამეტყველება“ უწოდა. ეს ნაწარმოები, რომელიც დასრულდა 1752 წელს, შეიცავს მონოფიზიკური მოძღვრების სრულ განქიქებას და მასში ყოველი კაცი იპოვის მზა პასუხს მწვალებელთა ყველა კითხვაზე“¹⁹.

როგორც აღინიშნა, 1753-1755 წლებისათვის ეს თხზულება უკვე წინ აღუდგებოდა საქართველოს მდაბიო ხალხშიც კი პოპულარულ მონოფიზიკურ თხზულებებს. ამ დრომდე, თურმე, ერთი ასეთი მონოფიზიკური თხზულება, სომეხთა კათალიკოს ლაზარეს მიერ დაწერილი, მრავალს ქრისტიანს მართლმადიდებლობის გზიდან აცდენდა. სომეხთა კათალიკოსი ლაზარე თავის თხზულებაში „სომეხთა ეკლესიას აღიარებდა ყველა ეკლესიების უფროსად და სომეხთა კათალიკოსს – ყველა ქრისტიანების მთავარ მბრძანებლად. ლაზარემ თავისი თხზულება... მრავალ ხელნაწერებში გაავრცელა ქართველებში. როგორც არქივისკომპოსი გიმოთე მოწმობს, ეს შრომა საქართველოში მდაბიო ხალხში იკითხებოდა და ბევრი კეთილმორწმუნე მოგყუებაში შეყავდა“²⁰.

სწორედ ამგვარ ქმედებას წინ აღუდგა კათალიკოსი ანგონი და მრავალ ქართველს შეუნარჩუნა არა მარტო მართალი რწმენა, არამედ შეუნარჩუნა ეროვნება – ქართველობა.

არ შეიძლებოდა ეს უპასუხოდ დარჩენილიყო, ანგონი ასეთი გაბედულებისათვის უნდა დასჯილიყო და დაისაჯა კიდევ. 1755 წელს მას ჩამოართვეს საკათალიკოსო ტახტი და გააძევეს. მართალია, სხვა მოგვიით.

არ არის გამორიცხული, რომ ანგონის მარცხში ერია ერმიაძინის ხელი. როგორც წერს გ.მაისურაძე, – „ერმიაძინს ყველაზე უფრო მეტად ერეკლე II-ის ფრანგთმომხრეობა აღიზიანებდა... ამასთან, კათოლიკეთა მომაგრება რუსული გავლენის ნეიგრალიზმებასა და სომხური სარწმუნოების თანდათანობით განდევნასაც იწვევდა. ამიგომ, თუ, ერთი მხრივ, ამ ძალაზე დაყრდნობა ერეკლე II-ს დიპლომატიური ლაიერების საშუალებას აძლევდა, მეორე მხრივ, მის წინააღმდეგ რუსეთ-ერმიაძინის კავშირის შექმნას უწყობდა ხელს. არ არის გამორიცხული, რომ 50-იან წლებში ერეკლე II-ისა და ანგონ I-ის მარცხი ასეთი კავშირის შედეგი ყოფილიყო“²¹.

ანგონ კათალიკოსი მონოფიზიზმისათვის ყველაზე მიუღებელი პირი იყო საქართველოში. გრივორიანებს დიდი ძალა პქონდათ იმის შემდეგ, რაც 1762 წელს ერეკლე II-მ ანგონი დააბრუნა საქართველოში და მისცა კვლავ საკათალიკოსო ტახტი, სომხური ეკლესიის მეთაურმა კათალიკოსმა მკაცრად გააფრთხილა ერეკლე II და თითქმის დაემუქრა კიდევ. მის წერილში, ცხადია, არა უშუალოდ ანგონზეა საუბარი, არამედ კათოლიკებზე.

„რა მოულოდნელიც უნდა იყოს, სომეხი კათალიკოსის სიგყვებში არა მარტო პროტესტი ისმის ერეკლეს პოლიტიკისადმი, არამედ ერთგვარი ფარული მუქარაც. ეს მით უფრო საყურადღებოა, რომ ცოცხა ხანში ერმიაძინი ქართველი მეფის საწინააღმდეგო მოქმედებას გამოამუქადენებს. მოგანილი წერილი 1765 წლის გამაფხულითაა დათარიღებული. იმავე წლის დეკემბერში კი, ერეკლემ ამხილა ქართლის თავადთა მეთქმულება პაატა ბატონიშვილის მეთაურობით, რომელიც ერმიაძინის წარმომადგენელი ალალოც აღმოჩნდა ჩათრეული... რუსეთის კავშირი პაატას მეთქმულებასთან თითქმის ამკარაა. თუ ეს მოსაზრება შესაწყნარებელია, მაშინ ერეკლე II-ის წინააღმდეგ რუსეთისა და ერმიაძინის კავშირი ამ შემთხვევაშიც საცხებით დასაშუებია“²².

აღსანიშნავია, რომ აჯანყებულები ერეკლემ სასჯელად დასაჯა, ხოლო ერმიაძინის წარმომადგენელი ალალო არ დასაჯა²³. ეს მიუთითებს, თუ რა ძლიერ ძალას წარმოადგენდა საქართველოში სომხური ეკლესია.

„თბილისის სომეხ ვაჭრებს ევროპელთა კონკურენციისა ემინოდით, სომხურ ეკლესიას კი – კათოლიკეთა გავლენის მრდისა. ამ მხრივ, ერმიაძინს არც ერეკლესა და ანგონ I-ის ფრანგთმომხრეობა მოსწონდა. ნიშანდობლივია, რომ 1755 წელს თბილისში მოწყობილ კათოლიკეთა დარბევამი ერმიაძინის ხელის ერია“²⁴. სწორედ 1755 წ. განდევნეს ან-

გონი.

ანგონ I კათოლიკე რომ ყოფილიყო, მას რუსეთის წმინდა სინოდი არ ჩააბარებდა ვლადიმერის ცენტრალურ ეპარქიას, არ მისცემდა მთავარეპისკოპოსის მაღალ გიგულს (მაშინ სულ რამდენიმე მთავარეპისკოპოსი იყო რუსეთში) და მერე, XIX საუკუნეში რუსი იმპერატორის ნებით არ გამოსცემდნენ „მზამეტყველებას“, რომელიც სწორედ „ფრანგობის“ ანუ კათოლიკობისა და გასომეხების შემაფერხებელ საშუალებად მიიჩნეოდა.

ანგონ I ქართველებმა განდევნეს მხოლოდ სუბიექტური ინტერესების გამო. კერძოდ, მეფე თეიმურაზ II-ს (კახეთის გახგის მეტეკვიდრეს) ეშინოდა ანგონისა, როგორც ქართლის სამეფო გახგის ერთადერთი კანონიერი მეტეკვიდრისა. მეფესთან დაახლოებულ ზოგიერთ ქართველ სამღვდელს პირს ანგონ I-ის ნაყოფიერმა მოღვაწეობამ შური აღუძრა და ამიგომაც ცილი დასწამეს, ხოლო გრიგორიანებს ანგონი არ მოსწონდათ „მზამეტყველების“ დაწერისათვის. 1755 წლის კათოლიკეთა დევნაში სწორედ იმ ქართველმა სახელმწიფო მოხელეებმა მიიღეს აქტიური მონაწილეობა, რომელთაც გრიგორიანული სარწმუნოება ჰქონდათ მიღებული. ცოცხა მოგვიანებით, ერთი მისიონერი წერდა: „ამ ამბავზე საქართველოს ყველა ადგილებიდან შემოიკრიბნენ მეფის ნაცვლები და მსაჯულები, რომლებიც სქიზმატიკი სომხები არიან. იმათ უფრო შეაგულიანეს მეფე ჩვენ წინააღმდეგ“²¹.

აქ „სქიზმატიკ სომხებში“ სწორედ ქართველი გრიგორიანები იგულისხმება, რადგანაც შეუძლებელია მთელ საქართველოში მეფის ნაცვლები და მსაჯულები არა ქართველები, არამედ ეროვნებით უცხოელები ყოფილიყვნენ.

რამდენიმე საუკუნით ადრე გიორგი მცირე წერდა: „...ვითარცა თესლნი არაწმინდანი შორის ჩუენისა დათესულ იყვნენ ბოროტნი – იგი თესლნი სომეხთანი, გულარძნილნი და მანქანანი და ამის მიერ ფრიალ გვეენებოდაო...“²². აქ „სომეხთა თესლში“ გიორგი მცირე, როგორც კონტექსტიდან ჩანს, გულისხმობდა ქართველ გრიგორიანებს, ანუ სომხური ეკლესიის წევრ ქართველებს. ამის გამო, წერდა ის და სხვა იმდროინდელი მოღვაწენი, ბერძენთა შორის მრავლად გამოიჩინებდნენ „მაყვედრებელნი“ და „შაბრალობელნი“, რომელნიც ვისწორებდნენ და გვასწავლიდნენ, როგორი სახისა უნდა ყოფილიყო ქართული ეკლესიათ.

ასეთი ისტორია განმეორებულა მოგვიანებით, ანგონის ეპოქაში. ოღონდ ახლა უკვე პირიქით, ახლა არა ბერძენები, არამედ თვით გრიგორიანები „ასწავლიდნენ“ და „აყვედრიდნენ“ ქართველებს, თუ როგორი სახისა უნდა ყოფილიყო ქართული ეკლესია. ასე წერს ანგონ I თავის „მზამეტყველებაში“. „664.12. აქეს უკვე საკუთრად ეკლესიასა სომეხთასა ხელის დასხმა უკლესიოდ ეპისკოპოსთა... გვასწავებენ ჩვენ, ხოლო ამხილებსთა მათ ბეჭედი იგი...“.

„665.14. აქეს უკვე ეკლესიასა სომეხთასა საკუთრად, რამეთუ არა წმინდად შეურაცხეს ღედანი... გვაყვედრიან ჩვენ, ვითარცა ღელათაგან

გამოცხობილისა შემწირველთა“²³... და სხვა. ე.ი. „სომხები“ ქართველებს საეკლესიო წესებს „ასწავლიან“ და „აყვედრიან“ ამ წესების უცოდინარობას ანგონის დროს.

„ლაზარე კათალიკოსი სომეხთა, ესე, აწ, რომელიცა ცხოვრობს ეამთა ჩვენთა... ამან ლაზარე აღწერა წიგნი, რომელსა უწოდა „საწაღელი სამოთხე“, გარნა არა საწაღელ არს იგი ჩემდა, არამედ ფრიალცა საძაგელ... განსაკვირველთა გმობათა იგყვის, ვითარმედ ეშმაკიცა შეძრწუნდებიან“²⁴. – წერს ანგონი.

გრიგორიანებს, ცხადია, არ შეეძლოთ უყურადღებოდ დაეტოვებინათ ანგონის ანტიგრიგორიანული ქმედება, მით უმეტეს, რომ საქართველოში გრიგორიანებს ქართული ენა, თავიანთი მშობლიური ენა კარგად ესმოდათ და შეეძლოთ წაეკითხათ ანგონის შრომა. ირანისა და ოსმალეთის მიერ გაძლიერებულნი ამგვარ კრიტიკას ვერც მოითმენდნენ. „ირან-ოსმალეთისათვის შედარებით უფრო მოსათმენი იყო რუსულისაგან განსხვავებული ქრისტიანობა, რის გამოც აღმოსავლეთში თვით კავკასიის არაქართულ პროვინციებში ქართველნი „ფარულად ქრისტიანობდნენ, სომეხნი კი ცხადად“. უფრო მეტიც, ოსმალეთთან ლოიალური ურთიერთობა კონფესიური ექსპანსიის საშუალებასაც აძლევდა ერშიადინს. იგალიელი მისიონერი ლეონე წერდა: „ერშიადინის პატრიარქი პორტას მიერაა დამტკიცებული და კარგადაა დაყვანილი თვით სულთანის მიერ, ამიგომ მზრძანებლობს მთელ თავის ერზე... და თურქების ფირმანის ძალით ყველა სხვა ქრისტიანი მორჩილებაში მიჰყავს“. ამ მხრივის ქართულ ინტერესებსაც უპირისპირდება. არაერთი შემთხვევა აღრიცხული, როცა ოსმალეთის მფლობელობაში მოქცეულ სამცხე-ჯავახეთის ქართველ მართლმადიდებლებს ერშიადინი ძალით სომხურ სარწმუნოებაზე აქცევდა“²⁵.

„სომხების პატრიარქისავე ჩაგონებით იყო, რომ ხვანთქარმა ახალციხის კათოლიკეები დაუქვემდებარა ერშიადინის პატრიარქს...“²⁶.

აღსანიშნავია, რომ არა მარტო თურქეთი და სპარსეთი აძლიერებდნენ სომხურ ეკლესიას, არამედ ქართველი მეფე-მთავრებიც განსაკუთრებული მზრუნველობით ეპყრობოდნენ გრიგორიანებს.

ქართველ მეფეთა კეთილ მოპყრობას გრიგორიანებისადმი, უპირველეს ყოვლისა, განსაზღვრავდა ეკონომიური მოტივები, მაგრამ ისიცაა აღსანიშნავი, რომ მათ არც შეეძლოთ ემოქმედათ გრიგორიანთა წინააღმდეგ ქართლი და კახეთი ირანის პროვინციები იყო და აქ უნდა გატარებულიყო იგივე სარწმუნოებრივი პოლიტიკა, როგორც ირანში. ქართლ-კახეთის სამეფოების აღდგენის შემდეგ კი, ისინი ირანის ვასალი ქვეყნები გახდნენ.

სომხებისადმი კეთილად იყო განწყობილი და მათ კარგ პირობებს უქმნიდა როსტომ მეფე, მარიამ დედოფალი (მარიამს წალკაში გრიგორიანებისათვის ეკლესია აუგია), ვახტანგ VI²⁷.

მეფე სიმონ I „...სომეხთა დიდი მოსიყვარულე და ვარდაპეტების დიდი პატივმცემელი იყო“ (სომეხი მემატიანის სიგყვებია)²⁸.

გრიგორიანებისათვის როსტომ მეფეს და მარიამ დედოფალს აუ-
გიათ ქალაქი (ქართლის ახალქალაქი) გრიგორიანული საყდრებითა
და მონასტრებით, როგორც ეს იქ მდგომი ეკლესიის წარწერიდან ჩანს³³.
ამ წარწერაში არ არის ნათქვამი, რომ ეს ქალაქი „სომხებისათვის“
აშენდა, არამედ ნათქვამია, რომ ის აშენდა „სახასოდ ვაჭართა“³⁴. იმ
დროს გრიგორიანს, სომეხსა და ვაჭარს ერთმანეთთან აიგივებდნენ.
საერთოდ, „სომეხი“ და „ვაჭარი“ სინონიმები იყო. ამიტომაც აქ „სომხ-
ებსა“ და „ვაჭრებს“ ქართველი გრიგორიანები იგულისხმებიან.

მაღე, როსტომის კარზე, მაღალი სახელმწიფოებრივი პოსტებიც
გრიგორიანებმა დაიჭირეს, კერძოდ, თბილისის ქალაქისთავობა, ეს კარ-
გადაა აღწერილი. როსტომი, როგორც სპარსეთის წარმომადგენელი
ქართლში, გრიგორიანების მიმართ აგარებდა სპარსულ პოლიტიკას,
იყავდა და მფარველობდა მათ, ამავე დროს კი, მართლმადიდებელთა
ეკლესიას დევნიდა. ქართველი კათალიკოსი ევდემონი მან დაახრჩო-
ბინა და ციხიდან გადმოაგდებინა.

მართლაც, როსტომი თავისი ანტიქართული და პროსპარსული პოლი-
ტიკის გაგარებისას, არა ჰგავდა ქართველ პოლიტიკურ მოღვაწეს. მი-
უხედავად იმისა, რომ როსტომის მეუღლე ქრისტიანობისადმი (როგორც
მართლმადიდებლობის, ისე მონოფიზიტობის) კარგად იყო განწყობილი
როსტომი მაინც მტრულად უყურებდა ქართულ ეკლესიას. საქმე ის იყო,
რომ ქართული ეკლესია გამოხატავდა იმ ქართველების მისწრაფებას,
რომელთაც სურდათ თეიმურაზ I-ის სამეფო ტახტზე აყვანა და როსტო-
მის საქართველოდან გაძევება.

„როგორც აღინიშნა, როსტომ მეფესა და თეიმურაზს შორის დაპირ-
ისპირებამ ქართული ფეოდალური საზოგადოების ორ ბანაკად გაყოფა
გამოიწვია. დაუღალავე თეიმურაზი როსტომისა და ყიზილბაშების
წინააღმდეგ ბრძოლას წლების მანძილზე იმერეთიდან განაგებდა. მის
მთავარ ამოცანას ქართლიდან როსტომის გაძევება, ირანის ბატონო-
ბის დამხობა და აღმოსავლეთ საქართველოს გაერთიანება შეადგენ-
და... ქართლში როსტომის მოღვაწეობის პირველმა 15 წელმა სხვა-
დასხვა ბრძოლებით, აჯანყებებით და შეთქმულებებით დამძიმებულ
სიტუაციაში განვლო. ქართლში როსტომის მოსელისთანავე ქართველუ-
ბის ერთი ნაწილი მაჰმადიანი მეფის მმართველობას არ დაემორჩილა,
მათ ქრისტიანობის რჯულისათვის „ბატონი თეიმურაზი ერჩივნათ“³⁵.

თეიმურაზი იყო განსახიერება მართლმადიდებლობისა, ანუ, როგორც
მამინ მიიჩნეოდა, „ქართველობისა“. ქართველებს სწორედ თეიმურაზი
სურდათ. ამის გამო „როსტომ მეფის ლაშქარში თეიმურაზის სასარგე-
ბლო განწყობილება სუფევდა...“³⁶.

ისე, როგორც წინა წლებში, „1642 წელს როსტომ მეფის წინააღმდეგ
ეკლავ დიდი შეთქმულება მოაწყვეს. შაჰ-აბას II-ის ისტორიკოსის მო-
პამედ თაჰერის ინფორმაციით, „თეიმურაზი შეუთანხმდა ზაალ ერისთავს
— ყარაყალხანს, ნოდარ და იოთამ ამილახვარებს... რათა როგორმე
მოსპონ მეფეების საფარველი როსტომ მეფე“. როსტომის წინააღმდეგ

მოწყობილ ამ ახალ შეთქმულებაში მონაწილეობდნენ: ზაალ ერისთავი,
იოთამ ამილახვარი, ნოდარ ციციშვილი, კათალიკოსი ევდემონ დიასამ-
იძე, გიორგი გოჩიაშვილი, სომხეთის მელიქი ყორხაბეგე ათაბეგის შვილი
და სხვა ქართველები. შეთქმულთა შორის ყველაზე აქტიურად ქართ-
ლის კათალიკოსი ევდემონ დიასამიძე მოქმედებდა. დადებული პირო-
ბის კთანხმად, შეთქმულთა მიზანს „ყოტას კაცით“ ცხირეთს მყოფი
როსტომ მეფის მოკლა და მის ადგილზე თეიმურაზის გაბატონება წარ-
მოადგენდა“³⁷.

მაგრამ „ქართველთა“ (მართლმადიდებელთა) ეს შეთქმულება ვასცა
სომხეთის მელიქმა (ჩანს, ქართველმა გრიგორიანმა), რომელმაც შაჰს
შეთქმულება გაუმჟღავნა“³⁸.

არ შეიძლება ქართული ეკლესიის მეთაურის მონაწილეობა ამ შეთ-
ქმულებაში ავსნათ პირადი დაინტერესებით, არამედ ეს იყო გამოხატ-
ვა ქართული ეკლესიის ბრძოლისა მაჰმადიანობის (და სხვა გავრცელე-
ბული რელიგიური მიმართულებების) წინააღმდეგ.

როსტომმა ძალიან კარგად იცოდა, რომ მის წინააღმდეგ იბრძოდა
მოგადად მართლმადიდებელი ქართველობა, რომლის მეთაურიც კათა-
ლიკოსი იყო. ამიტომაც, მან განსაკუთრებული სისასტიკით დასაჯა
დატყვევებული კათალიკოსი. საერთოდ, როსტომი აჯანყებულთა მიმა-
რთ შემწყნარებელი იყო და ერჩია მათი შემორიგება. 1642 წლის აჯან-
ყებულებიც მცირედ დასაჯა, კერძოდ, მხოლოდ რამდენიმე კაცი გაახე-
იბრა და თვალები დათხარა, მაგრამ კათალიკოსი არა მარტო მოაკე-
ლევინა, არამედ სიკვდილის შემდეგაც შეურაცხყო, ციხიდან გადმოაგ-
დებინა.

„კათალიკოსი ქალაქის ციხეში დაამწყვდიეს, შემდეგ „დაარჩვეს და
ციხიდან გადმოაგდეს“³⁹.

როსტომის დროს (და საერთოდ, XVII საუკუნის 30-იანი წლებიდან)
გაიმარდა და განვითარდა ქართლის საქალაქო ცხოვრება, ხელოსნური
წარმოება, ვაჭრობა, დაწინაურდა თბილისი, დასახლდა ქალაქები. ეს
გულისხმობდა გრიგორიანობის რაოდენობის გაზრდას, რადგანაც საერ-
თოდ, იმ დროს ვაჭრობას და ხელოსნობას ძირითადად ისინი მისდევე-
ნენ. ამ გრიგორიანებში უთუოდ დიდი იყო ქართველთა რიცხვი.

„აღებული ხანისათვის ქართველ-სომხეთთა ეკონომიკური ურთიერ-
თობის ასევე თავისებურ ფორმად გვევლინება ერშიაძინის მსხვილი
ფეოდალური ორგანიზაციის გარკვეული კავშირი ქართულ ფეოდალურ
მფლობელობასთან და ქართული ქალაქების ვაჭრობა-წარმოებასთან.

ქართული და სომხური წყაროების მოწმობით, ერშიაძინი ქართლსა
და კახეთში ფლობდა სოფლებს, ცალკეულ ზვრებს, ბაღებს, სახნავე-სათეს
ფართობებს, ხოლო ქალაქ ადგილებში ღუქნებს. აქვე იგულისხმებიან
მის ყმობაში მოქცეული შესაბამისი მწარმოებლები და ხელოსანვაჭრე-
ბი“⁴⁰.

ერშიაძინის გავლენა ისეთი დიდი იყო, რომ მას თვით მართლმა-
დიდებელი ქართველი მეფეებიც კი ყმებსა და სოფლებს ჩუქნიდნენ.

ქართველი გლეხები ამ გზით გრიგორიანდებოდნენ.

„კახეთის ბაგონს“ თეიმურაზს და მის შვილიშვილს ერეკლეს ეზმი-აძინისათვის შეუწირავთ სოფელი თასმალური თავისი მცხოვრებლებით, ვენახებითა და წყლებით“ (იქვე, გვ. 173); ეს სოფელი კახეთსა და ქიზიყს შორის ყოფილა. „1657 წ. უკვე როსტომ მეფეს შეუწირავს ეზმიადინისათვის სოფელი ნახიდური“⁴¹.

ეს ქართული სოფლები, ცხადია, გრიგორიანდებოდნენ ანუ „გასომხდნენ“. „ქართველ ხელისუფალთა გარდა ეზმიადინს ყმა-მამულსა და სხვა საქონლებს სწირავდნენ საქართველოში მცხოვრები სომხური წარმომადგენლის შემდეგული პირები, რითაც ისინი ხარკს უხდიდნენ თავის კონფესიურ კუთვნილებას. მაგალითად, 1678 წელს სოფელ შლავერში ჯაყანშირის შვილებს ეზმიადინისათვის შეუწირავთ კარგად მოწყობილი მგარი, 1664 წელს თბილისელ მოქალაქეს ასლან ბეგბუთაშვილს „სულისა და თავის სადღეგრძელოდ“ სომეხთა მთავარი ეკლესიისათვის სამი ქულბაქი შეუწირავს, ახალქალაქელ ამბარდანიანთ მურადაშვილს კი თავის მიერ ცხინვალს ნაყიდი ორი ბიჭი შეუწირავს ეზმიადინისათვის“⁴².

ცხადია, ეს ორი ნაყიდი ბიჭი გაგრიგორიანდა. ამის თქმის ნებას იძლევა არა მარტო 1634 წელს ნიკოლოზ ირბახის მიერ სასამართლო დარბაზში წარმოთქმული სიტყვები, რომელსაც ყველა დაეთანხმა, „ყოველდღივ ჩვენის თვალთ ვხედავთ, რომ მრავალნი ქართველნი სომხდებიან“-ო, არამედ „ბაგრი ამბრომის მოხსენება, რომში 1640 წელს გაგზავნილი, რომელიც ასე ამბობს: ამ „ქრისტიანების ქვეყანაში კვალად შეიძლება ბევრი კეთილის ქმნა რამდენიმე მამულ-სოფლების ყიდვით, როგორითაც შერებიან სომხები, რომლებსაც თუმცა დიდი სიმძულვარე აქვს ქართველებს სარწმუნოების საქმეში, მაგრამ რაკი მათი ხელქვეითი გახდებიან, ბევრი მათგანი გადადის სომხის წესმად, ამაზე უარესიც ენახეთ: მოგიერთმა საქართველოში მცხოვრებმა მდიდარმა ურიებმა გააურიავეს რამდენიმე თავიანთი ყმა და მოსამსახურე. ამისათვის თვინიერ რაიმე ეჭვისა, ბევრი ქართველი სიამოვნებით მიიღებს ლათინის წესსა, უკეთუ შეიქმნებიან ჩვენნი ხელქვეითნი“⁴³.

ამის გამო ეზმიადინი დაინტერესებული იყო შეეძინა და მიეღო ქართული სოფლები ყმა-გლეხებით.

„ეზმიადინი ყოველი ღონით ცდილობდა ხელი შეეწყო ასეთი განწყობილებისათვის საქართველოს სომხურ მოსახლეობაში და რაც შეიძლება მეტად გაემარდა საკუთარ ყმათა კონტიგენტი“⁴⁴.

ქართველთა მასიურ გაგრიგორიანებას ხელს ისიც უწყობდა, რომ მაშინ დამკვიდრებული წესის თანახმად ვაჭარი, მეღუქვე, ხელოსანი, ამქარი, მოქალაქე გრიგორიანული სარწმუნოებისა უნდა ყოფილიყო. უფრო მეტიც, სხვადასხვა ხელობის მოსაქმენი ქმნიდნენ გაერთიანებებს, რომელშიც შესვლისათვის აუცილებლად საჭირო იყო გაგრიგორიანება.

„ამჟამად, ქართული ქალაქების პროფესიული გაერთიანებები ვაჭ-

რობაში სომეხთა უპირატესობის გამო, უმთავრესად მონოფიზიკურ ეკლესიასთან უნდა ყოფილიყვნენ დაკავშირებული. ამიტომ, ამ გაერთიანებებში შესვლა და მის საფუძველზე გარკვეული პრივილეგიების მიღება, გასაგებია, მხოლოდ სომხურ სარწმუნოებაში გადასვლით შეიძლებოდა.

ქართული მოსახლეობის ერთი ნაწილის სომხურ სარწმუნოებაზე გადასვლა სხვა გზითაც ხდებოდა, ჯერ კიდევ მთამარაშვილმა ვაგიკანის არქივის მასალების საფუძველზე გამოთქვა მოსამრება, რომ სომეხთა მიერ სოფლის, ე.ი. ყმა-მამულის შეძენის შემდეგ იქ მოსახლე ქართველთა ნაწილი სომხურ სარწმუნოებაში გადადიოდა“⁴⁵.

მიუხედავად იმისა, რომ ქართული მოსახლეობა მასობრივად იღებდა გრიგორიანობას, ისინი არ უარყოფდნენ ქართულ ენას, წეს-ჩვეულებებს, ქართულ ხასიათს.

მართალია, გრიგორიანი ქართველები თავიანთ თავს „სომეხებს“ უწოდებდნენ, მაგრამ ამ გერმინში („სომეხში“) ისინი დებდნენ არა ეთნიკურ მიზნებს, არამედ მხოლოდ სარწმუნოებრივს. ქართველ გრიგორიანებს მხოლოდ სარწმუნოებრივად მიაჩნდათ თავიანთი თავი „სომეხებად“, ეთნიკურად კი – „საქართველოს შვილებად“. მხოლოდ XIX საუკუნის დასაწყისიდან აღრიცხეს რუსებმა ქართველი გრიგორიანები ეროვნებით სომეხებად, ასევე ეროვნებით სომეხებად აღრიცხეს სომხური გიპიკონის მქონე ქართველი კათოლიკეები.

მთამარაშვილი წერდა: „ამ ქართველებმა თუ სარწმუნოება უარყვეს, გვარგომობა არ უარყვიათ და არც თავიანთი სახელები დაუტოვებიათ, რადგან დანარჩენი მარალმადიდებელი ქართველები არ ეღავებოდნენ გასომხებულ ქართველებს თავიანთი გვარისა და სახელის შენახვა“⁴⁶.

რატომ იღებდნენ ქართველები გრიგორიანობას და კათოლიკე ქართველები რატომ გახდნენ სომხური კათოლიკური ეკლესიის წევრები?

იქნებ გრიგორიანობა მხოლოდ სარწმუნოებრივ აღმსარებლობას არ ნიშნავდა?

უნდა ვიფიქროს, რომ გრიგორიანობის მიღება – ეს იყო სოციალური კატეგორიის შეცვლა, ეს იყო რაღაც მსგავსი სოციალური რევოლუციისა. შინაომებით, ლეკიანობით, მაჰმადიანური აგრესიით გაგანჯულ, დაზარალებულ გლეხებსა და ხელოსნებს ომი აღარ სურდათ. ჩანს, გადასახადებით და ომებით გადატაკებული ხალხის მასები ისე ხედებოდა გრიგორიანულ სარწმუნოებას, როგორც განმათავისუფლებელს სილაგაკისა და ომებისაგან. მართლაც, ეს სარწმუნოება ათავისუფლებდა გლეხს და ხელოსანს ომის ბეგარისაგან, და ჩანს, საბაგონო გადასახადისაგან.

მათი მფარველი ხდებოდა ძლიერი და მდიდარი სომხური ეკლესია, რომელიც უშიშროებისა და სილაგაკისაგან დახსნის გარანტიას აძლევდა მათ, სამაგიეროდ, არაფერს არ ითხოვდა გლეხობისა და ხელოსნებ-

ისაგან, გარდა ენშიაძინის რელიგიური უპირატესობის აღიარებისა. მართლაც, ეკონომიურად დაუძღვრებულ და ამით ავტორიტეტულ მცხეთასთან (ქართულ ეკლესიასთან) შედარებით მდიდარ ენშიაძინის დიდი გარეგნული ბრწყინვალება ჰქონდა.

მაგრამ გლეხისა და ხელოსნისათვის არსებითი იყო ის, რომ გრიგორიანობის მიღებით იგი ძალზე ხშირად თავისუფლდებოდა ბატონყმური ურთიერთობისაგან, ანდა, თუ ყმად რჩებოდა, ის იცვლიდა სოციალურ კატეგორიას – გლეხიდან, მიწის დამმუშაებელიდან, ის იქცეოდა ვაჭრად, რომელიც გაცილებით დიდი თავისუფლებით სარგებლობდა და ქონების დაგროვების შედეგად ყმობიდან გამოსხნაყ კი შეეძლო მამის, როცა ეს გლეხისათვის გაცილებით უფრო ძნელი იყო.

გრიგორიანობის მიღებით ის, როგორც „სომეხი“ ანუ ვაჭარი, თავისუფლდებოდა ომის ბეგარისაგან, ეს იმ დროს, როცა ყოველ თავადს თავისი მამული პატარა სახელმწიფოდ მიაჩნდა და გამეგებით იბრძოდა ამ „სახელმწიფოს“ სამღვრების გაფართოებისათვის.

იმ დროს, როცა მებაგონეები მიწის ყოველი მტკაველისათვის გააფთრებით ებრძოდნენ ერთმანეთს (და ებრძოდნენ ყმა-გლეხების საშუალებით), მუღმივი ლეკიანობისა, ომებისა და აჯანყების დროს, სამხედრო ბეგარისაგან გათავისუფლება დიდი შეღავათი იყო.

ამის გარდა, გრიგორიანებს შექმნილი ჰქონდათ ერთგვარი კორპორაციები, ურთიერთდახმარების საღაროები თავიანთ ეკლესიებთან. ეკლესია ეხმარებოდა ღაგაკს, აძლევდა ბავშვებს განათლებას, ასწავლიდა ვაჭრობას და, რაც მთავარია, გყვედ წაყვანილ ოჯახებსაც კი იხსნიდნენ ფულით და აბრუნებდნენ თავიანთ საცხოვრებელ ადგილზე. ეს დიდად მიმზიდველს ხდიდა გრიგორიანობას.

საქართველოში იმ დროს „სომხობა“ აღნიშნავდა არა ეროვნებას, არამედ სოციალურ ფენას, სოციალურ კატეგორიას. ქვეყანაში არსებობდა ყმა, ანუ გლეხი, მებაგონე და „სომეხი“, ანუ ვაჭარ-ხელოსანი.

„სომეხი“, როგორც წესი, ნიშნავდა გრიგორიან ადამიანს განურჩევლად მისი ეროვნებისა (უმეტესწილად ქართველს), რომელიც ვაჭარი ან პოტენციური ვაჭარი იყო (ხელოსნებიც ვაჭრობდნენ).

„სომხობა“ – ეს იყო ვაჭარ-ხელოსანთა ფენა და არა ეროვნება და ისინი არ იღვენებოდნენ სპარს-ოსმალთა მიერ. ფრედერიკო დიებუა წერდა: „საოცარი ასაა, რომ მარტო ქართველებს სდევნიდნენ და არა სომხებს...“⁴⁷ ირანში სომხებს ყოველგვარი უპირატესობა ენიჭებოდათ, სომხები, როგორც ირანის, ისე თურქეთის ეკონომიკური წარმატების საყრდენი იყო. სომხებს სწორედ ვაჭრობა-ხელოსნობა ევალებოდათ. სომხობა რელიგიურ-ეკონომიკური ორგანიზაცია იყო. ამან გამოიწვია ის, რომ ერთ პერიოდში შიდა ქართლის ბარში, მიუხედავად მოსახლეობის სიჭარბისა, გაუქმდა ყველა ქართული საეპისკოპოსო, რადგან მოსახლეობა გაბრიგორიანდა და ენშიაძინს შეემატა. ამიგომ ერეკლე II დროისათვის მცხეთიდან ვიდრე ლიხის ქედამდე თითქმის აღარც ერთი ქართული საეპისკოპოსო აღარ არსებობდა, მხოლოდ მცხეთა-თბილის-

ში და კახეთში ისხდნენ ქართველი ეპისკოპოსები!

მ.ჭიჭინაძე წერდა – „ძველთაგანვე თბილისის ნამდვილი სომხის შთამომავალი მოქალაქენი თავისუფლად ყიდულობდნენ ქართველ ყმა-გლეხებს, მათ ფლობდნენ როგორც უნდოდათ და თან თავიანთ სჯულზეც მოაქცევდნენ. თვით ქართველ ყმათა მდგომარეობა ისეთი იყო, რომ მრავალი დევნილი ყმანი ეთვისებოდნენ სომეხთა, დევნილი სომხურ გვარსა და სახელს ირქმევდნენ, სომხურად ინათლებოდნენ და მით გადირჩენდნენ ხოლმე თავებს“⁴⁸.

თბილისელი ვაჭრები ყიდულობდნენ მართლმადიდებლებს, ამასთან არა მხოლოდ საჭიროებისათვის, არამედ სახელოსნოებში სამუშაოდაც. სომხური სარწმუნოების პირთა ყმობაში მოხვედრილი მართლმადიდებლების პატრონის სარწმუნოებაში ნებით თუ უნებლიეთ გადასვლა, ჩანს, მოგვიან უარყოფილი იქნებოდა, რის გამოც ხელისუფლები დროდადრო ამ პროცესის დამუხრუჭებას არაპირდაპირი გზითაც ცდილობდნენ⁴⁹.

ქართველების გრიგორიანულ სარწმუნოებაში მასობრივი გადასვლის შემდეგ სომხური ეკლესია დაინტერესებული იყო მათ შეეთვისებინათ სარწმუნოება, მაგრამ ქართველებმა არ იცოდნენ სომხური ენა – გრიგორიანული საეკლესიო ენა, ამიტომაც, როგორც ითქვა, ქართველებისათვის ქართული ასოებით დაწერილ სომხურ სახარებას, ლოცვებს, საეკლესიო წიგნებს ავრცელებდნენ საქართველოს სომხურ ეკლესიებში.

ქართველი გრიგორიანი ხელოსნები, ვაჭრები და ამქრები საქმეს აწარმოებდნენ ქართულ ენაზე, მოღწეულია უამრავი ქართულენოვანი ასეთი დავთრები.

ქართველი გრიგორიანი პოეტებიც კი ქართულ ენაზე წერდნენ ლექსებს (ასეთი პოეტი მრავალი იყო).

ქართველი გრიგორიანი ისტორიკოსებიც კი (მაგ. ფარსადან გორგიჯანიძე და სხვა წერილი მთხზვლები) ქართულ ენაზე წერდნენ.

ქართული გრიგორიანი სახელმწიფო მოხელეები და აზნაურები ქართულ ენაზე აწარმოებდნენ საქმეს.

საერთოდ, ქართველ გრიგორიანებს უყვარდათ საქართველო, ქართული კულტურა, ქართული ადათ-წესები და ყოველივე მამაპაპური, საქართველოს ისტორია. ეს აღნიშნულია მტოდნეთა მიერ: „გველის პერანგში“ ასეთი ადგილია: მოქმედება ხდებოდა არა საქართველოში, არამედ სპარსეთში: „სომხების სუფრაზე თარია, ვიდაც გასაოცრად უკრავს. თარი ნელდება და მეორე კაცს დაირას იღებს, შეათამაშებს ხელში და ყურთან მიიგანს და თითქოს ყბაყურაათ – გაპკვიის ბაიას: „რუსთაველი აღარ გყვავს, გამკითხავი ვინ არი... აღსდევ, თამარ დედოფალო! მენტვის გირის...“ უეცრად პეტრიძე წამოხტება: – ვინ კითხავს მაგ უბედურს ან რუსთაველს ან თამარს? ვაჰმე, ისტორიაე“⁵⁰.

თუმცა მართლმადიდებლები ქართველ გრიგორიანებს ქართველებად აღარ მიიჩნევდნენ, მაგრამ ისინი ქართულენოვანი იყვნენ და აღწერილის მსგავსად უყვარდათ საქართველო, ანუ თავისი ისტორია და

წინაპრები. ასეთი „სომხები“ განსხვავდებიან ნამდვილი სომხებისაგან და ნამდვილ სომხად არც მიაჩნდათ თავიანთი თავი, ხოლო სომხეთში მათ სომხად არ მიიჩნევდნენ.

სომხეთის აჯანყების ცნობილ მეთაურს, დავით-ბეგს, სომხები სომხად არ მიიჩნევდნენ და ქართველს უწოდებდნენ. სომხური ეკლესიის მოღვაწე არტემ არარაგელი გადმოგვცემს: „1796 წელს ყიზლარში უსახლკაროდ და ულუკმაპუროდ დარჩენილი არტემი თანამომძე სომხებთან ეძებს თავშესაფარს, კიდევაც ახერხებს ერთი სომხის მოძებნას, მაგრამ ეს უკანასკნელი გულცივად ისტუმრებს გარეთ. არარაგელის შენიშვნით, „იმიტომ, რომ მე ქართველი სომეხი არა ვარ და ნამდვილი სომხეთის მკვიდრი ვარ; ამასთან დასძინა: წადი შენს თანამემამულე მღვდელთან, იქნება მან შეგიფაროსო“.

აქედან ცხადია, რომ „ქართველი სომეხი“ სხვაა, ხოლო ნამდვილი სომხეთის მკვიდრი – სხვა. ქართველი სომეხი ეთნიკურად ქართველია და მხოლოდ სარწმუნოებრივად არის „სომეხი“.

არტემ არარაგელი აღნიშნავს საქართველოში ქართული ენის საყოველთაო ხმარების შესახებ გრიგორიანთა მიერ: „აქაური სომხების უმრავლესობამ სრულებით არ იცის სომხური და ქართულად ლაპარაკობს. ... ამ ადგილების გაულა მით უფრო ძნელი იყო, რომ სომხებმა არ იცოდნენ სომხური ენა და ქართულად ლაპარაკობდნენ“.

არარაგელი არ წერს, რომ საქართველოში ყველა სომეხი ლაპარაკობდა ქართულ ენაზე, ის წერს – „უმრავლესობამ არ იცის სომხური“, ეს იმაზე უნდა მიგვითითებდეს, რომ სომხურის მცოდნე გრიგორიანები „ნამდვილი სომხები“ იყვნენ, გადმოსახლებულნი სომხეთიდან, ხოლო ამ ენის უცოდინარი კი – ადგილობრივი მკვიდრი ქართველი გრიგორიანები.

ერთი მხითარისტი წერდა, რომ XIX საუკუნის 20-იანი წლებისათვის საქართველოში მოსახლე სომხები სომხურის უცოდინარნი იყვნენ და ქართულად ლაპარაკობდნენ“.

ი. გვარამბაძე წერდა: „უკეთუ ჩვენი წინაპარნი სომხები იყვნენ, რა ეჭვია, თავიდანვე სომხური ენა ექნებოდათ შინ და გარეთ სახმარებლად, როგორც სასულიერო პირნი ეკლესიაში წირვა-ლოცვას სომხურად ასრულებდნენ. ერშიც იმავე ენას გააერყელებდნენ, მეგადრე ქალაქ ადგილას, სადაც წერა-კითხვის ცოდნა უეჭველად საჭიროა მოქალაქე მოვაჭრე მოზარდის ახალ-თათბისათვის! რა დასაჯერებელია, რომ სომხის მღვდელმა თავის მოწაფეს ქართული წერა-კითხვა ასწავლოს და სომხური არა? ეთქვათ, ხმარებაში ქართული ენა ყოფილიყო და მის გამო სომხურისათვისაც თავი დაუნებებიათ და ქართული შეუტანიათ ხმარებაში, შინ, გარეთ და ეკლესიებშიც, მაშინ იმათ ქართულში ხომ თავიანთი სომხური ელდა-ენის თითო-ოროლა ნაწყვეტებიც დარჩებოდა უეჭველად... ხოლო, რადგან არავითარი სომხური ენის ამგვარი ელემენტები არ დაშთენილა ჩვენს ქართულ ენაში, ცხადი ჭეშმარიტება არის, რომ ჩვენი წინაპარნი ქართველთა მოდგმის ჩამომავალნი არიან,

მისთვის წმინდა ქართული ენა ჰქონიათ ხმარებაში“.

იმის გამო, რომ ახლად გაგრიგორიანებულმა ქართველებმა სომხური ენა არ იცოდნენ და ამავე დროს კი მათი რიცხვი ძალზე დიდი იყო (დიდი თუ პატარა ქალაქების ვაჭარ-ხელოსანი მოქალაქენი, გზისპირა სოფლის გლეხები, შეწირული სოფლის ყმები), ამიგომაც გახდა საჭირო მათთვის ქართული ასოებით დაეწერათ სომხური ლოცვები, წიგნები და სახარებაც კი.

გასომხებულია გვარამბა

ქართველ მონოფიზიტებს ვახუშტი ბაგრატიონი „სარწმუნოებით სომხებს“ უწოდებდა, მათი ენა, ქცევა-ზნე და ცხოვრების წესი ქართული იყო.

ის ქვემო ქართლის „სომხების“ შესახებ წერს: „იმ ადგილთა შინა მოსახლენი არიან სარწმუნოებით სომეხნი და მცირედად ქართლის სარწმუნოებისა, არამედ ქცევა-ზნითა ქართულითა“ (გ. IV, გვ. 312).

ვახუშტის ამ ცნობაში, როგორც ვხედავთ, ყურადღება თითქოს ძირითადად გამახვილებულია სარწმუნოებრივ მომენტზე, რომლის გვერდით ეთნიკურობის ცნება სადღაც ქრება“.

„ნიშანდობლივია, რომ სარწმუნოებრივი კუთვნილების გარეშე მოხსენიებული თბილისის სომხების მიმართ ვახუშტი კულტურული ქართველობის აღმნიშვნელ იმავე გამოთქმას იყენებს“.

ზ. ჭიჭინაძე საქართველოში მცხოვრებ ყველა სომეხს არ უწოდებდა ქართველ გრიგორიანს. ის მხოლოდ სომხური ეკლესიის წევრ ქართველებს უწოდებდა ამ სახელს. აგრეთვე, ზ. ჭიჭინაძე არ ფიქრობდა, რომ თბილისში მცხოვრები ყველა სომეხი ეროვნებით ქართველი იყო.

ის წერდა, რომ თბილისის სომხებში შეიძლება ნახევარი სომხური სარწმუნოების მქონე ქართველები აღმოჩნდესო. მას ამის თქმის უფლებას აძლევდა თავისი პირადი დაკვირვება და გამოიკთხვა ცოცხალი ადამიანებისა – სწორედ ამგვარი „სომხებისა“. ის წერდა: „დღეს მთელი ქართლ-კახეთი და მასთან იმერეთიც საესეა ქართველი გრიგორიანებით, მათ ყველას კარგად ეგყობათ, რომ ივინი შთამომავლობით ნამდვილი ქართველები უნდა იყვნენ და არა სომეხნი, ყველა ეს კარგად ეგყობათ მათ, ვინც კი დააკვირდება. ყველა ცხადად შენიშნავს, რომ თუ სულ არა, უმეტესი ნაწილი ამ გრიგორიანებისა უნდა იყვნენ ნამდვილად შთამომავლობით ქართველნი. ამას ეჭვი და ყოყმანი არ უნდა, თუკი ვინმე დააკვირდება. სამწუხაროდ, ამის დაკვირვება ქართველებს სრულებით არა აქვს... დღეს მთელმა საქართველოს ერმა რომ გრიგორიანთ სარწმუნოება მიიღოს, მის შემდეგ იგუც თავის გვარგომობას, ე.ი. ქართველობას უნდა გამოეთხოვოს?! თამამად ვიტყვი, რომ რაც ქართველთაგან გაფრანგებულია, ასე იმდენი გასომხებულია. ახალციხე ერთ დროს გასომხებული ქართველებით იყო საესე, იქ ქართველთა

რიცხვი გაფრანგებულ და გასომხებულ ქართველთაგან შესდგებოდა და ორივე კი მაინც სომხად იწოდებოდა... ქართველი გრიგორიანების მიერ ძველთაგანვე ყოველივე შინაური თუ გარეული ბარათების წერას სულ ქართულად სწარმოებდა. მათში სომხურად თვით მღვდლებიც არ სწერდნენ და გინდ რომ ეწერათ, მერე ამით რას გახდებოდნენ, არაფერს. ქართლის ქართველი გრიგორიანებთაგან ქართული მწერლობის ასპარეზზედ სხვადასხვა შესანიშნავი მწერლებიც გამოსულან ძველ დროს... მადათოვი, ქიჩიკოვა, ჩამჩი მელქო, საიათნოვა, წყალობა ბებუთოვი, ოსეფ ამიროლი... ზურაბ ანტონოვი – კომედიების მწერალი და ცნობილი გვარი მიხეილ ბირთველის ძე თუმანიშვილი, მწერალი და მელექსე, რომელიც „ცისკარში“ წერდა დაარსებითგანვე და 1869 წ. „ცისკრის“ ერთი ნომრის „სალაყბოში“ ის პაპრი გამოთქვა, რომ „ჩვენ გომით ქართველნი ვართ და მხოლოდ სჯულით სომეხნი“, ამით გარდა ფილიპე ყაითმაგამივილი, თბილისის გეგმის დამხატველი გერ შმოვანი და მრავალნი სხვანი, ენით დაუთვლელნი. ყველას მოთვლა აქ ძნელია, ხოლო იმას კი ვიტყვით, რომ ძველთაგანვე თფილისის ქართველი გრიგორიანების თუ სომეხის შთამომავლობის სახალხო ენას ქართული ენა შეადგენდა. ამ ენით სულდგმულობდნენ იგინი... სიკელიის შემდეგაც კი საფლავის ქვებზე ქართულად აწერდნენ. ასეთის ძველის ქართულის წარწერების ქვებით სავსეა ძველი ხოჯივანქის სასაფლაო, ასევე იყო ვანქის გალაგანში და სხვა საყდრებთა მახლობლადაც ასე იყო. თვით საყდრის შენებათა ცნობებსაც კი სწერდნენ ქართულად... თბილისის სომხობა ისევე პაპატრონობდა ქართულ ენას, როგორც ქართველნი. უამისოდ არ შეიძლებოდა, რადგანაც მაშინდელი სომეხიც გომით ქართველი იყო, იგი ქართველ გრიგორიანად უნდა შერაცხულიყო. ასეთ პირთაგან ქართულს ენაზედ ძლიერ ბევრი წიგნებია ნაწერ-ნათარგმნი... ჩვენნი მოსაზრება იყო, რომ გვესაუბრა და დაგვესაბუთებინა ის გარემოებანიც, რომ ქართველებშიც არიან ისეთნი, რომელნიც გრიგორიანთა სარწმუნოებას აღიარებდნენ და დღეს მის მეოხებით იგინი სომხის გვარად ირაცხებოდნენ. ასეთი მოსაზრების დასამტკიცებლად საჭიროა ცოცხალი ცნობები, ნამდვილი ამბები ჭეშმარიტებასთან ახლოს მდგარი. ასეთ ჭეშმარიტებას ემორჩილებოდა ყოველი განათლებული კაცი, ამ ჭეშმარიტებას ვერავინ ეწინააღმდეგება... აი, ზოგიერთი გვარი ქართველი გრიგორიანებისა... ალავერდამივილი, ალავერდოვი, მთაწმინდელი, მამაპაპათ ქართულის ენით მოლაპარაკე, დღეს ალავერდოვი, გაგვარებული... იგი სწერს შემდეგ საყურადღებო ცნობას, რომელიც უმნიშვნელო იქნება, რომ მოვიყვანოთ აქ: „მე ესწავლობდი თბილისის სახელოსნო სკოლაში. მე სომეხი ვარ, მაგრამ სომხური არ ვიცი, საქართველოს სომეხები მარტო სჯულით ვართ სომეხები, თორემ ეროვნებით ქართველები ვართ, როგორც ფრანგები და თათრებიც. სომეხების განყოფილებაში ქართული ენა აკრძალული აქვს, იქ არავის ამ ენას, არც მე მასწავლიდნენ, ქართულის წერა მე ჩემის შრომით და მალვით შევისწავლე, ამიტომ ამხანაგები მე „ერაყას“ მეძახდნენ, ე.ი. ქართველს, როცა ეს

ამბავი სომხური ენის მასწავლებელმა და მღვდელმა შეიგყვეს, მათ ამის გამო სასტიკად გამკიცხეს. ქართულ ენას ნუ სწავლობდი. ასეთი ვაი-ვაგლახით შევისწავლე ჩემი ღვიძლი ენა – ქართული“⁵⁷.

მჭიჭინაძე ჩამოთვლის ქართველი გრიგორიანების გვარებს: ალხაბაშვილი – გვარის გადაკეთების შემდეგ ალხაზოვი; აჭარიანი; – არეშიძე – არეშოვი; აბულოვი – აბულიანცი – ძველი გვარი აბულაძე; ბარათაშვილი; ბაქრაძე – ბასილაშვილი – ბასილოვი; ბეგთაბეგისშვილი; გიგაური; გიორგაძე – ახალი გვარი – გიორგაიანი; გველესიანი – ახალი გვარი – გველიანი; ღურგლიშვილი; ბერძენიშვილი; დალაქიშვილი; გულაშვილი – ივანგულაშვილი – ივანგულოვი; მამულაშვილი – მამულოვი; დარიბაშვილი – კარიბოვი; ლოლაძე; ამბარდანი; კობაკივი; მამაცაშვილი; მაჩაბელი; სანდაძე; გურიაშვილი; თარხნიშვილი; მზარეულოვი; სოსიაშვილი; შაბურიშვილი – შაბუროვი; დარლიაძე; მუჩაიძე; თუშიშვილი – თუშურიანი; ლაშიშვილი; თბოლგოვიანი; დამბარიშვილი; როსტომიშვილი; ჯაშიგაშვილი; ათაბეგოვი – ჯაყელი; ზურაბაშვილი; დიდ-ზურაბაშვილი – დიდ-ზურაბოვი; ქონიაშვილი – გვარის გადაკეთების შემდეგ სალოვი; მესამთლიშვილი – გვარის გადათარგმნის შემდეგ – სვეჩნიკოვი; მელიაშვილი – გვარის გადათარგმნის შემდეგ – ლისიციანი; ხუციშვილი; გომელაური; სულხანიშვილი; მონიაშვილი; ლომიძე; პანჩულიანი; პანჩულიანი; ფრიდონაშვილი; მალხაზიშვილი; ელმსბაროვი; ნადირაძე; მენთეშვილი – მანთაშოვი; წამლაშვილი; კობგაშვილი; იანამანოვი; აღნიაშვილი; ბუხრაშვილი; ნამურაძე; ქოჩორაშვილი – ქოჩორიანი; მამაჯანაშვილი; მამინაშვილი; მანშეშვილი; მირზაშვილი; თაქალიშვილი – თაქალიანი; პურადაშვილი – პურადოვი; თუმანიშვილი; ჯავახიშვილი; მირიანაშვილი; ნარიმანაშვილი, წერეთელი, მარგიაშვილი; ფანიაშვილი; ძიკოვი; ხიდაბეგიშვილი; ხახანაშვილი; ზალიაშვილი; ხიზანოვი; მეღვინოვი; ბაინდურაშვილი; ჩხეიძე; დალიანი; დოდაშვილი; კოშკაშვილი; გობალოვი; საფარიშვილი; ხიმშიაშვილი; წმინდოაშვილი; დონდაროვი; გიორგაძე; ქიგიაშვილი; ხამარიშვილი; მელორიშვილი; ჩარუქაშვილი; მეგვიშვილი; ხახუტაშვილი; მანველოვი; აფხაზიშვილი; ხუბლარია; ჭიპაშვილი; ღვთისიევი...⁵⁸

ქართველი კათოლიკეები რომ „სომხდებიან“, ეს დადასტურებულია მეცნიერთა მიერ. მთაბარაშვილმა ვატიკანში მოძიებულ დოკუმენტებზე დაყრდნობით ეს დაამტკიცა თავის წიგნებში.

„რაც შეეხება ქართველ კათოლიკებს, იმის გამო, რომ ვატიკანში კონგრეგაციის მიერ ქართული ენა არ იყო დამტკიცებული ღვთისმსახურებისათვის მოქმედ ენად, აქ გაბატონდა ლათინური და სომხური ენები. იმის გამო, რომ თურქეთში XVI-XVII სს. ჩაკეცა ევროპაში მისასვლელი გზები და მისიონერებს აუკრძალეს აქ შემოსვლა, თანდათან ქართული კათოლიკური ეკლესიებიდან გამოიღვენა ლათინური ენაც (მისი უცოდინარობის გამო) და ქართველი კათოლიკეები შერჩნენ სომხურ ენას, ხშირ შემთხვევაში ქართველ კათოლიკეთა შრეებს სომეხ

კათოლიკეთა წარმომადგენლები თუ გასომხებული ქართველები წინამძღვრობდნენ. ასეთი ვითარება ქართველ კათოლიკეთა სრულ დაბნეულ იწვევდა, რადგან მეტყველებდნენ ქართულად, აიძულებდნენ ელოკათ სომხურად, ადიდებდნენ რომის პაპს და ცხოვრობდნენ თურქული პოლიტიკის ქვეშ.

სომხურ-კათოლიკური ეკლესია ხელმძღვანელობდა მათ ჯერის-წერა-მონათელას. მონათელისას არქმევდნენ სომეხი კათოლიკე ეპისკოპოსის მიერ რეკომენდირებულ სახელებს და ასე, თანდათან იცვლებოდა ნამდვილი ვინაობა. ხშირად ახალ სახელს ახალი გვარის ხელოვნურად შექმნა და გადაკეთებაც მოსდევდა. შოეინისტი კათოლიკე მოძღვარნი ყველაფერს აკეთებდნენ იმისათვის, რომ ქართველ კათოლიკეებს დაევიწყებინათ მშობლიური ენა, გვარი, წარმომავლობა და ბოლოს, რადგან კონგრეგაციას მათთვის საეკლესიო ენად სომხური მქონდა დამტკიცებული, სომხებად გამოეცხადებინათ. სამწუხაროდ, როგორც უკვე ზემოთ ვნახეთ, სოფ. ველის მაგალითზე, მესხეთის სინამდვილეში ეს ნაწილობრივ კიდევ გაკეთდა⁵⁹.

მთაბარაშვილი წერს – „ახლახანს გორში და ახალციხეს (1703 და 1705წ.) დაწერილი საბუთები აღმოაჩინეს, რომლებიც ცხადად გვიმტკიცებენ იქაური კათოლიკების ქართველობას ნათლისღების სახელებით სხვა გარემოებით... აი, სხენებულ ახლად ნაპოენ საბუთებში ზოგიერთი სახელები: მინდორათი, მანანაძე, წაღდაძე, ნებიერძე, მიქელაძე, ხურციძე, ქათამათი, მამათი, ბეროთი, ბერომელათი, მალხაზმათი, კეკერათი, გულასპათი, გეგიათი, ბატონათი... ხიზანთი, ცხელათი, თელათი, გყავაძე, ომიძე, მაისურაძე, პოროველათი, მეჩხუათი, ფილიჭამიათი, გოდელათი, გოდერმათი, თუთელათი, ხუთქალთი... ნახერგათი, ქვათი, ფუფულათი, გელათი, კენჭიანთი, ხრინწიანთი... კბილათი, კოჭიბროლათი, სარდალათი, კანდელაკიანთი, ძამათი, პუნწკათი, ხახიანთი, გელაჭამიათი, ჭოჭუათი, ეთერათი, პურაღათი, ქოჩორათი, ღვინიათი, ჩიტირეკათი, აშშერიანთი, ქონიათი და სხვა. – (კაცების სახელები) ქრისტესა, ღვთისა, აღდგომელა, მახარა, დარჩია, ოგია, ვანია, ბერუკა, ჩიგა, შერმაზანა, ერეკლე, რამაზა, სავა, ნიკო, გოვიგა, ფარსაღანა, ნადირა, ხოშა, მახარობელი, კიკინა, შაალი, ელიზბარი, გლახა, საბა, ყოყუა, ბეჟანა, მურაბა, ამირანა, პაპუა, მამუკა, პაატა, გოგია, ბეჟუა, მამულა, შაქრო, ნიკაშა, მალაქია, ნონო, ნონია, იორღანე, საყვარელა, შიო, თამაზა და სხე. ღელაკაცის სახელები: მშექალა, მზისადარა, ვარდიგულა, ვუსლუნდა, იაგუნდა, ნათელო, ღელიქალა, ღელანო, დარეჯანა, თუთა, თვალშეენიერი, ძუძუნა, თამარა, ლელო, ყბაწითელა, გუნდო, ბატონღელა, გუგულა, ყბაჩუა, ბანგიანი, ვარდო, გუნდო, ღელუბა, თეთრუა, ლოყაწითელა, გედო, კაკლო, ყაყაჩო და სხვა“.

ყველა ესენი, ქართველი კათოლიკენი, სომხებად იწოდებოდნენ. სიმართლე გაირკვა მიხეილ მთაბარაშვილისა და სხვა ქართველ მოღვაწეთა გმირული თავდადებით.

თბილისის მოქალაქეთა გაგრიგორიანების შემდეგ გრიგორიანთა უბნებში არსებული ქართველთა ეკლესიები უბრეველოდ და უმოქმე-

ლოდ დარჩენილნი – გრიგორიანებს რჩებოდათ. მათი მართლმადიდებელი წინაპრების მიერ იყო აშენებული კიდევ ეს ეკლესიები. ეკლესიის მრევლი მხოლოდ სარწმუნოებას იცვლიდა, საეკლესიო შენობა კი კვლავ ძველი რჩებოდა. თამარაშვილი წერს – „აი სხვათა შორის, რამდენი ეკლესიები დაირემეს და მათში ქართული წარწერები გააქრეს – გფილისში მეიღნის თავზე ყოფილა პაგარა გუმბათიანი ეკლესია, ღღეს სურფ-გეორქაღ წოდებული, წმიდა ნიკოლოზის ეკლესია, ღღეს ჯიგრაშენის ეკლესიად წოდებული, ავღაბრის ხიდის იქით ისინი ეკლესია, ფეისაინის ეკლესია, ძველად ბეთლემის ღვთისმშობლისად წოდებული, გფილისის ახლოს თელეთის წმიდა გიორგის ეკლესია, შავნაბადას ეკლესია, თელავის ღვთისმშობლის ეკლესია, რომელიც ერეკლე მეფის სახლის ეზოში ყოფილა, ჯაეახეთში კურუმდოს ეკლესია და სხვა“⁶⁰.

„XIX საუკუნის მეორე ნახევარში ბატონყმობის გადაეარდნის შემდეგ, მრავალი ქართველი მეზაგონის მამული უვარდებოდა სომეხ დიდვაჭარს. ზოგჯერ ამ მამულში მსხდომი გლეხები ახალი მეზაგონის სარწმუნოებასაც ღებულობდნენ“⁶¹. ეთნოგრაფ ნ.ვოლკოვას 1976 წელს დმანისის რაიონის სოფ. ვარდისუბანში ასეთი საინტერესო მასალა აქვს დაფიქსირებული: ვარდისუბანში ცხოვრობდნენ ქართველები და სომხები. სომხები ეწერებიან მინასიანეებად. მიქელიანეებად, ავაქიანოვად და მარქარიანეებად, პასპორტშიც უწერიათ, რომ არიან სომხები. მათ სომხური ენა არ იციან. მათი მშობლიური ენა ქართულია. ყოფითი წეს-ჩვეულებებით და კულტურის ყველა-ნიშნით ქართველები არიან, სომხურ ყოფასთან არაფერი აკავშირებთ. თითქოს ისეთი სურათი იმქნებოდა, რომ სომხების ქართველებთან ასიმილაციას უნდა მქონოდა ადგილი, სინამდვილეში კი, ეს ასე არ არისო, წერს ნ.ვოლკოვა. გამოკითხვის შედეგად გაირკვა, რომ აქაური სომხური გვარის მაგარებელნი წარმომობით ქართველები არიან და აქ ასილოვ წლის წინ მოსულან სხვადასხვა რაიონებიდან. ასე მაგალითად, მინასიანეების და მიქელიანეების წინაპარი დიდმელი თეთრაძეები ყოფილან, რომლებიც დიდშიდან სამი თაობის წინ გადასულან, მარქაროვეის წინაპრები გორელი მენაბდიშვილები ყოფილან, მარქაროვეის ვარდისუბანში ახლაც მენაბდიანთ ეძახიან (მაგრონიმიულ სახელს) და არა მარქაროვეის. აქაურებს კარგად ახსოვთ, თუ როგორ შეუცვალა ადგილობრივმა სომეხმა მეტამულემ ქართველებს ქართული გვარები სომხურად.

1985 წ. ამავე სოფელში იგივე მასალა იქნა დამოწმებული, მაგ. სიმონიშვილებს სომეხმა მეზაგონემ სიმონიანეებად გადაუკეთა გვარი.

... განსაკუთრებით ღირებულია XIX საუკუნეში რამდენჯერმე ჩაგარებელი მოსახლეობის კამერალური აღწერის მასალები და 1888 წლის საოჯახო სიები (შემოკლებით: – „სს“). ქართველი მონოფიზიტები (გრიგორიანები), ხშირ შემთხვევაში, სომხური ეროვნებისადმი არიან მითვლილი. ამ შემთხვევაში გადაამწყვეტი აზრი აღმწერთა მიერ სარწმუნოებრივ მომენტზეა გადაგანილი, თუ ქართველი, მართლმადიდებლური რწმენის გარდა, აღიარებდა სხვა სარწმუნოებას, ის მოსახლეო-

ბის შეხედულებით ქართველი აღარ იყო. ასე მონათლენ სომხებად აღმოსაგლეთ და სამხრეთ საქართველოს მოსახლეობის გარკვეული ნაწილი, ფრანგებად (და სომხებად) – კათოლიკე ქართველები სამცხე-ჯავახეთში, ინგილოებად მაჰმადიანი ქართველები ისტორიულ პერეთში, თურქებად მაჰმადიანი ქართველები სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში. ცნობილია, რომ საქართველოში მონოფიზიტური ქრისტიანობა გავრცელდა ქართველთა შორისაც და ჩამოყალიბდა ქართველ გრიგორიანთა თავისებური ჯგუფი... გორის მაზრის თარიანის საზოგადოების სოფელ ახალდაბაში სხვადასხვა გვარის ქართველებთან ერთად მოსახლეობენ პაპუაშვილები, თათრიშვილები, ნაცელიშვილები, თანდილაშვილები, გიორგაშვილები, კუტიშვილები, ჯაფახიშვილები, ჩამოთვლილ გვართა წარმომადგენლები სომხური ეთნიკური ფენისადმი არიან მიკუთვნებული, ჩვენს ღრმა რწმენით, სარწმუნოებრივი მომენტის გამო. აღნიშნული გვარ-სახელების მქონე ადამიანები ამავე სს-ის მიხედვით, საქართველოს სხვა რეგიონებშიც არიან განსახლებულნი და ყველანი ქართველებს ეკუთვნიან... საერთოდ, 1886 წლის სს-ით შეიძლება გამოთვლა, თუ რამდენი კომლი, გვარი, სული არის ჩამოცილებული ხელოვნურად ქართულ ეთნოსს და შექანიკურად სხვა ეთნოსზე მიკუთვნებული. ამ შემთხვევაში სომხურზე მიწერილი... ახალქალაქის (ქართლის) სომხური გვარ-სახელების ჩამოთვლას არ შევედგებით, მაგრამ უნდა დავასახელოთ მოგიერთი ვითომდა „სომხური“, სინამდვილეში კი, ცხადია, ქართული გვარ-სახელი: მამასახლიშვილი, ქერიფიშვილი, ხუციშვილი, მებურნიშვილი, გოგინაშვილი, ოქროშვილი, ჩალაშვილი, გაგანაშვილი, აბუაშვილი, გაბრიელიძე, წვერიაშვილი, მჭედლიშვილი, ნასყიდაშვილი, ივერიანოვი, ფირალიშვილი, გოდერძიშვილი, მამაკაშვილი... ჩამოთვლილ გვარ-სახელებს ქართული ძირები აქვთ, ეთნოგრაფიული მასალებითაც ისინი გრიგორიანი ქართველები იყვნენ... გორის მაზრის სოფ. ბერბუკში მოსახლეობდნენ გიგაურები. სს-ით გიგაურები, სომხურ გრიგორიანული სარწმუნოების გამო, სომხური ეთნოსისადმი არიან მიკუთვნებული... ვერხვიანშვილების ერთი კომლი თუ სომხური გრიგორიანული სარწმუნოების მიმდევარი და ეროვნებით „სომეხია“, მუორე – მართლმადიდებელია და ქართველია. გორის მაზრის სოფ. ვაყაში სომხურ ეთნოსისადმი არიან მიკუთვნებული: იმედაშვილი, მამულაშვილი, მეკარიშვილი... ვრაკალში – პაპუაშვილები, გოგინაშვილები, დურგლიშვილები, გაგიაშვილები; დიდ გარეჯვარში – თუშიშვილები, მუნჯიშვილები, დარბში – კულუმბეგაშვილები, დოლიაშვილები, მოძმანაშვილები, თეთრუაშვილები, ქოთუაშვილები, ბერიანაშვილები, პაპაგაშვილები, მემორეხში – კაკიგაშვილები, მამუკელაშვილები, ქართველიშვილები, კაბულაშვილები, ტყვიანში – ქარელები, მერაბიშვილები, გიგუაშვილები, ხაბაშიშვილები, და მრავალ სხვა... სოფ. კავთისხევში, სომხურ-გრიგორიანული რწმენის გამო, სომხური ეროვნებისადმი არიან მიკუთვნებული ნანიკაშვილები, ქსოვრელები, ირემაშვილები, ბასიაშვილები, ბიჭიკაშვილები... ქვახერელში – ბერიკაშვილები, პაპიაშვილები, გოგოლაშვილები, მაიაშვილები, ხუ-

ციშვილები, გიგოლაშვილები... ახალგორში მოსახლეობდნენ ისეთი გვარებიც, რომლებიც სომხური ეთნოსისადმი კონფესიური მიკუთვნებულობის გამო არიან მიწერილნი. ასეთ გრიგორიან ქართველებს შორის შეიძლება დავასახელოთ: მზარეულოვი, ბურდინოვი, მეარაყოვი, კაკილოვი, კიკოლაშვილი, ხუბაშვილი, ხუცუელაშვილი, ბერიაშვილი, ლოსურაშვილი, გათენაშვილი, გელიაშვილი, დათიაშვილი, გრემელაშვილი, ცაგარელი. ეთნოგრაფიული მასალებითაც, ჩამოთვლილი გვარები ქართულია, რომლებმაც გარკვეული მიმდევების გამო მიიღეს სომხურ-გრიგორიანული სარწმუნოება და შესაბამისად, შეიკუთვნენ სომხურ ეროვნებას... ქართველი გრიგორიანების ჩამოთვლა 1886 წ. სს-ის მიხედვით შეიძლება გავვეგრძელებინა აგრეთვე თბილისის, თელავის, სიღნაღის მაზრებიდან... ავიღოთ მაგალითად, თბილისის მაზრის სოფელი – ახალსოფელი, სადაც მოსახლე კაზაროვების ერთ ნაწილს მიწერილი აქვთ – „ესენი მათი მისაღობები არიან“, სოფელ კუმისში მკვიდრობდა კეკელიძე (ესენი ალავერდამშვილებია), კუმისი მოსახლეობის დიდი ნაწილი ქართველები იყვნენ (გრიგორიანული რწმენის გამო კი სომხებად არიან ჩაწერილი)... ბაბალაშვილი, გურასპაშვილი (მეადარე გურასპაშვილი), საყვარელაშვილი, მათურიძე, თათარაშვილი, გბირიშვილი, გარსევანოვი, ხორიგოვი, გურამოვი, გაბიევი, ეუქიაშვილი, ტეგიაშვილი, კახელაშვილი, ქობულაშვილი, ოლქიაშვილი, დედილაშვილი, ნინიაშვილი, სომიაშვილი, მაისურაძე, საყვეაროვი, კახუროვი, როსგიაშვილი... პატარა ენგეთში „გრექურაშვილი (ესენი შესტვირთიშვილები არიან)“, სართიჭალაში – „სტეფანოვი (ესენი გარსიაშვილებია)“, სანიორეში – „თხანაშვილი (თრკოდაშვილებია)“, „სარქისაშვილი (კიკუაშვილებია)“, ყანადაურში – „კუმანაშვილი (გამკვიცულაშვილებია)“, ჩუმლაყში – „დემურცი (მენაბდიშვილებია)“, ანანაურში – „სტეპანოვი (მუხაშვილებია)“... მთელი შუა საუკუნეების მანძილზე საქართველოში სომხური მოსახლეობა იყო და, შესაბამისად, ქართველი გრიგორიანებიც, მაგრამ ამ უკანასკნელთა რაოდენობის ზრდა განსაკუთრებით იგრძნობა XIX საუკუნის შუა ხნებიდან (არაერთი მაგალითი შეიძლება მოგვეგანა XIX საუკუნის სხვადასხვა პერიოდის კამერალური აღწერებიდან, რომლებშიც, ესა თუ ის გვარები ჯერ მართლმადიდებლებად და ქართველებად, შემდეგ კი გრიგორიანებად და სომხებად არიან ჩაწერილი. საქართველოში XIX საუკუნეში ქართველი გრიგორიანების ზრდა, ჩვენი აზრით, დაკავშირებული უნდა იყოს ქვეყანაში კაპიტალისტური ურთიერთობის სწრაფ ზრდასა და 1811 წლიდან საქართველოს მართლმადიდებლური ეკლესიის ავტოკეფალიის დაკარგვასთან⁶².

პ.მურადიანს ასეთ სომხებად მიაჩნია ყარაშვილი, ბიჭიაშვილი, ჩეკურიშვილი, გაბრიელაშვილი, მუსხელიშვილი (ბარველაძე, სომხური და ქართული ეკლესიები, 1996, გვ. 46).

XX ს. დასაწყისში შიდა ქართლის რაიონებში 133 სომხური ეკლესიას 133 მღვდელი გურგერა ემსახურებოდა, მრევლი 100 000-მდე კაცს შეადგენდა.

ეკონომიკური გემოქმედების შესახებ წერს ქ.შარაშიძე, მაგენდარანში დაეცული ქართული ხელნაწერების ერთ ნაწილზე მუშაობის შემდეგ: „ამ ჯგუფში საყურადღებო იყო რამდენიმე საბუთი, რომლებიც ცხადყოფდნენ, რომ სომეხთა ეკლესია, საქართველოს ზოგიერთ რაიონში, თუ შეიძლება ითქვას, ფულადი თანხის გამსესხებელი დაწესებულების ფუნქციას ასრულებდა, არა მარტო სომეხი, არამედ ქართველი მოსახლეობისათვისაც“.

„საყურადღებოა სომეხთა კათალიკოს ნერსესის პუბლიკური პიროვნება (1760-1857)... მან დააარსა სომხური სემინარია და დაწყებითი სკოლები თბილისში, უმაღლესი სასწავლებელი... ნერსესი დახმარების ხელს უწყდის ქერიფობლებს. თელაველი ქერივის, სომეხის ქალის მიმართვა სხენებული პიროვნებისადმი, მოწმობს, რომ ნერსესის დახმარებით იზრდებიან, შესაბამის ასაკში მზითვლებიან და ქორწინდებიან ქერივის ობოლი გოგონები და სხვა. აღსანიშნავია, რომ ნერსესის ქველმოქმედება არ არის შემოფარგლული ნაციონალური და რელიგიური მღუდებით. ნერსესმა ჩინებულად იცის ქართული... საყურადღებოა, რომ ნერსესი, ეგყობა, პირადად დადიოდა ქართლის სოფლებში ზოგიერთი საქმის მოსაგვარებლად. XIX საუკუნის I ნახევარში ამ კათალიკოსს ნივთიერი დახმარებისა და მფარველობისათვის ქართველებიც მიმართავდნენ... ნერსესს მიმართავს ვინმე თამარი, ეგყობა, დიდი ქართველი თავადის მეუღლე, რომლის ქმარიც გყვეობაში დაღუპულა. დაღუპული, ჩანს, გარკვეულ პოლიტიკურ როლს თამაშობდა, ვინაიდან მისი ოჯახისათვის ჩამოურთმევიათ ყმა და მამული, ქერივი სასტიკ სიღარიბეში ჩაეარდნო. თამარი მეგად მოწიწებით სთხოვს ნერსესს ნუგეშს და დახმარებას⁶⁵. აღსანიშნავია, რომ ქართველი თავადის მეუღლე ქართულ ენაზე მიმართავს სომხური ეკლესიის მეთაურს, ამავე დროს, კი გაუქმებული ქართული ეკლესიის მეთაური რუსი ეგზარხოსები სასტიკად ღვენიდნენ ქართულ ენას. თავადის ქერივისათვის ქონება სწორედ რუსეთის (მართლმადიდებელთა) ხელისუფლებას ჩამოურთმევია, სომეხი ხელისუფალი კი მას ხელს უმართავს. ცხადია, ვასომეხებისათვის პირობები შექმნილია.

ქ.შარაშიძე წერს – „ახალი ამბავი არ არის, რომ საქართველოში მცხოვრები სომეხებისათვის ქართული ენა საუკუნეების მანძილზე მშობლიური ენა გახდა და ქართული მწიგნობრობა მათი უდიდესი ნაწილისათვის ერთადერთი იყო, რომელსაც ისინი ფლობდნენ. მაგენდარანის ჩვენ მიერ ანოტირებული საბუთები ერთხელ კიდევ ადასტურებენ ამ ფაქტს. ქართულად იწერება მოკითხვის ბარათები, ქართულად წარმოებს საქმიანი მიმოწერა ოჯახის წევრებშიაც, ქართულად იწერება არა თუ კერძო პირების ანგარიშები, დაეთრები, თამაშუქები, არამედ სომეხთა ეკლესიების ოფიციალური ანგარიშებიც.

საყურადღებოა, რომ სამი ვაჭარი ძმა, რომელთაგან ერთი თბილისში ვაჭრობს, მეორე – ერევანში და მესამე კიდევ – ყარსში, ერთმანეთთან ქართული მიმოწერით არიან დაკავშირებული. ამ თვალსაზრისით,

ჩვენთვის ყველაზე საყურადღებო იყო ნერსეს კათალიკოსის მიმართ 1826 წლის ახლოს დაწერილი ბარათი...“⁶⁶.

XIX საუკუნეში, იმ დროს, როცა ქართული ენა ამიერკავკასიის და საქართველოს მოსახლეობის უმთავრესი ენა იყო, თბილისში არ არსებობდა არცერთი ქართველენოვანი სკოლა თუ სასწავლებელი (XIX საუკუნის 60-70-იან წლებამდე) მაშინ, როცა იმავე თბილისში არსებობდა სომხურენოვანი სემინარია, სხვადასხვა სომხური სახელოსნო სასწავლებელი და უმაღლესი სასწავლებელიც კი. მოსახლეობა და მათ შორის, ქართველი მოსახლეობაც (განსაკუთრებით მოქალაქენი) თავიანთ შეილებს ამ სომხურ სასწავლებელში აბარებდნენ, სადაც ისინი სწავლობდნენ კიდევ სომხურ ენას, მათთვის უცხო ენას.

უნდა დავასკვნათ, რომ ერთიანი საქართველოს სახელმწიფოს დაშლის შემდეგ (XVს.) ერთიანი ქართველი ხალხი განიცდის დენაციონალიზაციას, სხვადასხვა ქართულ სამეფო-სამთავროებში დანაწილებულ ქართველობას უჩნდება კუთხური პაგრიოტიზმი, ყალიბდება იმერლობა, ქართლობა, კახელობა თუ მეგრელობა, ამავე დროს ქართველთა ერთი ნაწილი „თათრდება“, ფრანგდება“, „სომხდება“, განსაკუთრებით კი მიმდინარეობდა ქართველთა არმენიზაცია. მთიანი ნაწილის ქართველობაც დენაციონალიზაციას განიცდიდა. ეს პროცესი გაგრძელდა XIX საუკუნეშიც. თუმცა, ამავე საუკუნის ბოლოს დაიწყო „კონსოლიდაციის პროცესი, ამ დროს ქართველთა ეროვნული კონსოლიდაციისადმი ანგაგონისგურად განეწყო სომხური ბურჟუაზია. გმელიქიშვილი წერს: „მეორე მხრივ, ქართველთა ეროვნული კონსოლიდაციის პროცესისადმი ანგაგონისგურად განწყობილი აღმოჩნდა აგრეთვე ძლიერი სომხური ბურჟუაზია, რომელიც გაბატონებულ მდგომარეობას აღწევს ამ ხანის საქართველოში და კავკასიის მოგ სხვა რაიონში“⁶⁶. და ეს, ცხადია, ხელს უწყობს გრიგორიანული ქართველების სომეხებში ასიმილაციას.

1) შ.ლომსაძე, გვიანი შუა საუკუნეების საქართველოს ისტორიიდან, 1979, გვ. 27; 2) ო.გვილაგა, ისპაჰანი, შირაზი, ქაშანი; 1980, გვ. 103; 3) შ.ლომსაძე, გვიანი შუა საუკუნეების საქართველოს ისტორიიდან, 1979, გვ. 39; 4) იქვე, გვ. 38; 5) იქვე, გვ. 40; 6) იქვე, გვ. 38; 7) იქვე, გვ. 40; 8) მ.თამარაშვილი, ისტორია კათოლიკობისა ქართველთა შორის, 1902, გვ. 127; 9) შ.ლომსაძე, სამცხე-ჯავახეთი, 1975, გვ. 302; 10) იქვე, გვ. 302; 11) იქვე, გვ. 302-303; 12) გ.მაისურაძე, ქართველ და სომეხ ხალხების ურთიერთობა, 1982, გვ. 315; 13) მ.თამარაშვილი, პასუხად სომხის მწერლებს, 1904, გვ. 67; 14) იქვე, გვ. 78; 15) ე.ენიკოლაძე, საქართველოს ეკლესიის ისტორია, 1918, გვ. 145; 16) იქვე, გვ. 146; 17) იქვე, გვ. 146; 18) ს.ავალიანი, ანგონ პირველი, 1987, გვ. 21; 18) „მშამყველები“ ქმნილი ანგონ I საქართველოს კათოლიკობისაგან, 1882, გვ. 5; 19) ე.ენიკოლაძე, დასახ. ნაშრ. გვ. 147-148; 20) იქვე, გვ. 147; 21) გ.მაისურაძე, დასახ. ნაშრ. გვ. 226-227; 22) იქვე, გვ. 267-268; 23) იქვე, გვ. 269; 24) იქვე, გვ. 264; 25) მ.თამარაშვილი, პასუხად სომხის მწერლებს, 1904, გვ. 75; 26) ძველი ქართული ლიტერატურის ძეგლები, 1978, გვ. 287; 27) „მშამყველები“, გვ. 596-597; 28) იქვე, გვ. 112; 29) გ.მაისურაძე, დასახ. ნაშრ. გვ. 265; 30) მ.თამარაშვილი, პასუხად სომხის მწერლებს, 1904, გვ. 78; 31) გ.მაისურაძე, დასახ. ნაშრ. გვ. 166; 32) იქვე, გვ. 149; 33) იქვე, გვ. 166; 34) იქვე, გვ. 167; 35) გ.კორჯოლიანი, საქართველო XVII ს. 30-50-იან წლებში, 1987, გვ. 62; 36) იქვე, გვ. 63; 37) იქვე, გვ. 71; 38) იქვე, გვ. 71-72; 39) იქვე, გვ. 72; 40) გ.მაისურაძე, დასახ. ნაშრ. გვ. 172; 41) იქვე, გვ. 175; 42) იქვე, გვ. 175; 43) მ.თამარაშვილი, პასუხად სომხის მწერლებს, 1904, გვ. 238; 44) გ.მაისურაძე, დასახ. ნაშრ. გვ. 176; 45) იქვე, გვ. 304; 46) მ.თამარაშვილი, პასუხად სომხის მწერლებს, 1904, გვ. 238; 47) იქვე, გვ. 205; 48) მ.ჭიჭინაძე, ქართველი გრიგორიანები; 1906, გვ. 68; 49) გ.მაისურაძე, დასახ. ნაშრ. გვ. 305; 50) ვ.რობაქიძე, გველის პერანგი, 1988, გვ. 70; 51) გ.მაისურაძე, დასახ. ნაშრ. გვ. 319; 52) იქვე, გვ. 312; 53) იქვე, გვ. 312; 54) მ.თამარაშვილი, პასუხად სომხის მწერლებს, 1904, გვ. 234; 55) იქვე, გვ. 310; 56) იქვე, გვ. 311; 57) მ.ჭიჭინაძე, დასახ. ნაშრ. გვ. 105; 58) იქვე, გვ. 94-112; 59) შ.ლომსაძე, სამცხე-ჯავახეთი, გვ. 501-502; 60) მ.თამარაშვილი, პასუხად სომხის მწერლებს, 1904, გვ. 232; 61) რ.თოფჩიშვილი, XIX ს. მოსახლეობის აღწერის მასალები, მნაითობი, 1987, № 13, გვ. 158-160. Н.Волкова, Этнические вопросы в Грузинской ССР, этнические и культурно-бытовые вопросы на кавказе, М. 1978, с. 16-17. 62) რ.თოფჩიშვილი, დასახ. ნაშრ. გვ. 160; 63) ქ.შარაშიძე, ერევანში მივლინების მასალები, „მრავალთავი“ XIII, 1986, გვ. 115; 64) იქვე, გვ. 117; 65) საქართველოს ისტორიის ნაკვეთები, ტ. I, 1970, გვ. 330.

რუსი ეთნოგრაფი ვოლკოვა, მიუღვამელი ქართველთა ვასომხების საკითხში, საარქივო მასალებზე დაყრდნობით წერს, რომ XX საუკუნის დასაწყისში შიდა ქართლში ეჩმიაძინს ჰყავდა თითქმის ახიათასიანი მრევლი. ეთნიკური წარმოშობით ქართველები (სარწმუნოებრივად ყოფილი მართლმადიდებლები, გამოსულნი ქართული ეკლესიის წიალიდან). თითქმის ამავე ციფრს ასახელებდა საუკუნის დასაწყისში ცნობილი მკვლევარი ალექსანდრე ფრონელი, რომლის მიხედვითაც, მისი დროისათვის გასომხებული ანუ გაგრიგორიანებული იყო 400 000 ქართველი. მან უამრავი ცოცხალი მაგალითის მოგანით დაამტკიცა, რომ ქართველების დენაციონალიზაციის უმთავრესი მიზეზი იყო ოსმალთა, სპარსელთა და ლეკთა მიერ ქართული ეკლესიის მიზანმიმართული დევნა, იგი 1914 წელს წერდა: „ვინ იფიქრებს, რომ ქართველნი, სულ რაღაც 130 წლის წინათ ასე იზაგრებოდნენ, ბევრს მღაპრად მოეჩვენება ორი მილიონი ქართველის გამაჰმადიანება და 400 ათასის გასომხება. მაგრამ სრული ჭეშმარიტება და სინამდვილე კია (ალ.ფრონელი, დღეებუნი მესხეთი, ქ.გორი, 1914, გვ. 28).

ალ.ფრონელის დროს 100 ათასი გრიგორიანი ქართველის (ე.წ. „სომხების“) საცხოვრისს წარმოადგენდა შიდა ქართლის ქალაქები და სოფლები. დანარჩენი 300 ათასი, ჩანს, ალ.ფრონელის აზრით, ცხოვრობდა თბილისსა, ქვემო ქართლსა, კახეთსა და მესხეთში (ოსმალის საქართველოში). იაკობ ახუაშვილს მოჰყავს ჩანაწერი XVIII ს. ევროპელი მისიონერის დღიურიდან, რომლის მიხედვითაც, ქართველი დაპყრობილ საქართველოში იძულებული ხდებოდა უარყოფა დედა ქართული ეკლესია და მიკვლევბოდა არაეროვნულ ეკლესიას, წინააღმდეგ შემთხვევაში: 1. მას ოსმალეთის სახელმწიფო გამოაცხადებდა სამიმ კაცად, დაუწყებდა თვალყურის დევნას; 2. სადავო საკითხის წამოჭრისას გაამყუჩებდა; 3. სასამართლოც უთუოდ დაადანაშაულებდა, მართალიც რომ ყოფილიყო; 4. საბუშაო არ მიეცემოდა კარგი ხელოსანიც რომ ყოფილიყო. 5. ქართველის (ე.ი. ქართული ეკლესიის წევრის) ქონების წამრთმევი არ დაისჯებოდა, ქართველი ქალი განსაკუთრებით იზაგრებოდა მუსლიმთა მიერ. 6. მუსლიმანის წყენინების შემთხვევაში ქართველი (ე.ი. მართლმადიდებელი, ქართული ეკლესიის მრევლი) განსაკუთრებულად დაისჯებოდა; 7. ქართველებს ეკრძალებოდათ ლხინი, სიმღერა და ქორწილის წვეულება. 8. მიცვალებულის დასაფლავების ნება ეძლეოდათ ღამით, გალობის და წესის შესრულების გარეშე. 9. ქართველ მღვდელს ოსმალეთში განიხილავენ, როგორც განსაკუთრებულად ცოდვიან ადამიანს, ამიგომაც გარდაცვალებისას ღრმა საფლავს უთხრიდნენ, რადგანაც ფიქრობდნენ: „ქართველი მღვდელი ისე ცოდვილია, თუ ღრმად არ ჩაეფალით, მიწა ამოსერისო“ (ი.ახუაშვილი, ქართული გვარ-სახელები, 1994, გვ. 110), თუმცა, იმავე დროს სომეხ თუ კათოლიკე მღვდლებს დიდი პატივისცემით ეპყრობოდნენ. ამის გამო, ქართველი მღვდლები იძულებულნი გამხდარან ერისკაცის განისამოსი ჩაეც-

ვათ და მალულად შეესრულებინათ ქრისტიანული წესები, თუმცა, მაინც, საბოლოოდ მათ მთელი მრევლი დაკარგეს მესხეთში. ქართველობა ან გამაჰმადიანდა ან გასომხდა.

ქვემო ქართლსა და თბილისში გასომხებას მასიური სახე მიუღია ალა-მაჰმად-ხანის შემოსევის შემდეგ. მკერი მხოლოდ ქართველებს ხოცავდა, სომხებს კი ინდობდა. „დოსითეოს ფიცხელაურის გადმოცემით, ჩუღურეთში, კუკიაში, შავ სოფელში, ვერაზე და აელაბარში ძალიან ბევრმა ქართველმა მიიღო სომეხთა რჯული... მგრის უკან მობრუნების შიში ძლიერი იყო. ხმა იყო დარხეული, რომ მკერი მეორედ აპირებს მოსვლას თფილისზე, ქართველებს ყველას დახოცავს და აბა რა ძალა გვადგა, რომ ჩვენც მკერს თავი მივცეთ ხელშიო. ამ დროს არიან გასომხებული მაისურაძეები, ლამარაშვილები, მერაბიშვილები, ნიკულაშვილები და სხვანიც მრავალნი (გამ. სამშობლო, 1915, № 178).

სამწუხაროდ, რუსების, XIX საუკუნეში, როგორც ადრე ოსმალები და ირანელები, მხოლოდ ქართულ ეკლესიას ღვესინდნენ. მოსკეს ქართული ეკლესიის ორგანიზაცია, ხოლო სომხურ ეკლესიას ხელი არ ახლეს და დაუტოვეს საკათალიკოსო წყობა. სომეხთა პატრიარქი რუსების დროს თბილისში იჯდა. რუსების მიერ ქართული ეკლესიის მიზანმიმართული ღვევის გამო XIX საუკუნეში ქართველთა გასომხების პროცენსი არა თუ შეწყდა, არამედ გაიზარდა კიდევ. ამას თან დაერთო ეკონომიკური მოცივები. ვ.გაბაშვილის თქმით, XIX ს-ში მდიდარი სომხური და კათოლიკური ეკლესიები ქრთამით იბირებდნენ ქართველებს თავის მრევლში (ვალერიან გაბაონი, „აივნიანი ქალაქი“, გვ. 500).

რუსეთის ხელისუფლება ქართული ეკლესიის თავისთავადობის გაუქმებით არ დაკმაყოფილდა, სახელმწიფო ხაზინას გადაეცა მთელი მისი ქონება, ამავე დროს კი სომხურმა ეკლესიამ თავისი ქონების გამოყენებით თბილისში გახსნა სომხური სემინარიები, სასწავლებლები. თბილისი, XIX ს-ში რუსეთის წყალობით, სომეხთა უმთავრეს და უდიდეს კულტურულ-სულიერ ცენტრად გადაიქცა. ეს, ამ საუკუნეში, ხელს უწყობდა ქართველების გასომხებას თბილისში, ქართლსა და კახეთში.